

מהקו הירוק לגולן הירוק: חינוך אידאולוגי ככלי פוליטי

ענת קדרון

תקציר

מאמר זה עוסק בהירתמות של מערכת החינוך האזורית ברמת הגולן להבניית תודעת המקום בקרב ילדי האזור ובהתאמתה את עצמה לשינוי אסטרטגי שקידמה ההנהגה האזורית בנוגע למעמדו הציבורי של האזור בקרב החברה הישראלית. השינוי היה תגובה לתקופת אי-הוודאות הפוליטית באשר לעתיד הגולן בשנים 1993-2000 ולקולות בקרב הציבור הישראלי ובקרב תושבי האזור שתמכו בנסיגה אפשרית. הדגש שהושם בשלושים השנים הראשונות לשלטון הישראלי בגולן על חשיבותו האסטרטגית לביטחון המדינה שונה, ומאז ראשית שנות האלפיים, בתהליך של פנייה אל החברה הישראלית בכללה ולתושבי המקום בפרט, הגולן ממותג כחלק בלתי נפרד מהחיים האזרחיים של מדינת ישראל. מערכת החינוך נקלעה להתלבטות בין תפקידה הממלכתי ובין תפקידה המקומי, בין הרצון לייחד את הגולן לרצון לחנך לשייכות מלאה למדינה. קונפליקט אזורי אחר קשור ברצון של ההגמוניה האזורית לקדם מהלך חינוכי-אידאולוגי שיבסס את הדעה ההגמונית באזור – שיש להתנגד לפינוי הגולן, אם תועלה האפשרות הזאת במשא ומתן מדיני – וימנע ויכוחים מבית בנושא זה.

בחנתי במאמר מסרים סמויים וגלויים בתכניות הלימודים האזוריות כדי לבחון אם ננקטה בהם עמדה פוליטית ומהי מידת התאמתם למסרי המיתוג המשתנים של האזור. הסקתי שהונהג חינוך אידאולוגי אשר נמנע מדיון פוליטי ישיר אך הותאם למאמצים הפוליטיים המקומיים לשינוי הדימוי הציבורי של הגולן – מהקו הירוק לגולן הירוק. שינוי זה נעשה מתוך הדגשת מסרים ממלכתיים בנושאים של אקולוגיה, קיימות ואיכות חיים קהילתית ומתוך התעלמות ממורכבות המציאות המדינית של האזור. שינוי אחר התמקד בניסיון לייצר שפה אזורית, ומתוך כך – תודעת שייכות אזורית שתסייע במניעת פילוגים אפשריים בין הקהילות השונות החיות באזור.

מילות מפתח: אידאולוגיה פוליטית, גולן, חינוך אידאולוגי, חינוך פוליטי, מיתוג, תכניות לימודים אזוריות

מבוא: הגולן – מרחב של אי־ודאות

מאז כבש צה"ל את רמת הגולן ביוני 1967 עמד לפרקים האזור במרכזו של דיון ציבורי בנוגע לעתידו המדיני. דיון זה מתקיים בציבוריות הישראלית ובמישור הבין־לאומי ומעורר בקרב תושבי האזור הרגשת אי־ודאות באשר לעתידם ולעתיד האזור. עצמתו של הדיון משתנה לפי ההתפתחויות הפוליטיות: הלחצים הבין־לאומיים שהופנו אל ישראל בעקבות מלחמת המפרץ הראשונה (1991-1992) כי תשיב את רמת הגולן לסוריה עלו בעקבות הצטרפותה של סוריה לקואליציה בראשות ארצות הברית נגד עיראק. הרגשת האי־ודאות שבה ופקדה את תושבי האזור בעצמה רבה יותר בעקבות המשא והמתן שהתקיים עם הסורים בתקופת ממשלת רבין (1992-1995) וממשלת פרס (1995-1996), ולזמן קצר בתקופת כהונתו של אולמרט בשנת 2008,¹ עד כישלון המשא ומתן בתקופת ממשלת ברק, בשנת 2000. במשך השנים קידם ועד יישובי הגולן פעילות פוליטית, וזו הניבה שני חוקים שחזקו את מעמדו הפוליטי של האזור. חוק הגולן משנת 1981 החיל את ריבונותה של ישראל על הגולן; וחוק יסוד משנת 2014 מחייב עריכת משאל עם בכל דיון על ריבונות המדינה, ובכלל זה בגולן.² אי־ודאות מוגדרת 'תגובה למצב של עמימות, חוסר היכולת להגדיר בבירור את מהותה של הסביבה וכהתייחסות לפוטנציאל האיום הגבוה ביותר כפוטנציאל ממשי'.³ חוקרים שבדקו תגובות של תושבי האזור למגעים המדיניים בשנים 1994-1995 מצאו אי־ודאות רבה והגדירו אותה משבר קהילתי.⁴ ההיבט הקהילתי היה מכריע. במחקר שהשווה את ההתמודדות הקהילתית בסניף לעומת זו שבגולן נמצא כי תמיכה חברתית והתמודדות קהילתית בגולן, שהיו אחד מלקחי פינוי סיני, תרמו לחוסן האישי.⁵ בקצירן נמצאה בשנת 2000 מידת לחץ גבוהה בקרב כשבעים אחוזים מהנשאלים המבוגרים.⁶

- 1 צבי בראל, 'מפת הדרכים של אסד', *הארץ*, 18.7.2007; אמיר אורן, 'יש לגולן מחיר', שם, 15.2.2007; אורי הייטנר, 'קיצור תולדות הוועד', *שישי בגולן והגליל*, 6.3.2016.
- 2 אורי הייטנר, *יהודה היראל, ביוגרפיה, ידיעות אחרונות*, ספרי חמד, ראשון לציון 2019, עמ' 143-156, 283-271.
- 3 Ben Shalit, 'Perceived Perceptual Organizations and Coping with Military Demands', in: Charles Spielberger, Irwin Sarason, I., and Norman Milgram, (eds.), *Stress and Anxiety*, vol. 8, Hemisphere Publishing Corporation, Washington DC 1982, pp. 189-194.
- 4 Shalit, *ibid.*; רחל לב ויזל, 'חווית התבגרות בצל איום של אפשרות עקירה מאונס', *מפגש לעבודה סוציאלית*, 6 (1995), עמ' 56-69; שרה ארנון, 'השפעות מצב מתמשך של אי ודאות על תהליכים אישיים וחברתיים, יחיד וקהילה ברמת הגולן תחת איום עקירה בשנים 1995-1996', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2001.
- 5 Shifra Sagy, 'Effects of Personal, Family and Community Characteristics on Emotional Reactions in a Community Stress Situation: The Golan Heights Negotiations', *Youth & Society*, 29 (1998), pp. 311-329.
- 6 תמר הורוביץ, שמואל שמאי וזינאידה אילטוב, *הטמעה, דיאלוג והעצמה: ותיקים ועולים בקצירן*, רמות, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2003.

המשבר נבע לא רק מאי-הוודאות שאפף את עתידם האישי והמשפחתי של תושבי האזור בשל המשא והמתן המדיני, אלא גם מערעור הרגשת השייכות לקולקטיב הלאומי ולמדינה. רבים מהמתיישבים שראו עצמם חלוצים-אידאולוגיים אשר פועלים בשם המדינה ולמענה מצאו את עצמם בעמדה מנוגדת לעמדתה, ולעתים היו שראו בהם אפילו מכשול.⁷ היבט זה קשור בהרכב החברתי של המתיישבים בגולן. גל ההתיישבות הראשון מיד אחרי מלחמת ששת הימים, ביזמת הקיבוץ המאוחד, נחשב אידאולוגי. במשך שנה וחצי מיום סיום המלחמה הוקמו 11 יישובים בגולן; אלה הם כשליש מיישובי הגולן כיום. היישובים היו כפריים, קיבוציים חילוניים ומושבים שיתופיים, דתיים בעיקר. בשנת 1977 הוקמה קצרין ואפשרה מענה למעוניינים בדיוור עירוני. גל ההתיישבות נוסף מראשית שנות התשעים היה קשור בעיקר בהרחבות קהילתיות שהחלו להיבנות ביישובים הכפריים ובקליטה ממדינות חבר העמים בקצרין.⁸

המשבר האידאולוגי נגע במהותה של המחויבות הלאומית, ביחוד על רקע החלת החוק הישראלי באזור ב-1981 והרגשת הביטחון שיצר. במשך השנים פעלו ההנהגות המקומיות לחיזוק הקשר של האזור עם מדינת ישראל ולעיצובו בתודעה הציבורית כבלתי ניתן לערעור.⁹ אחת מתוצאות תקופת אי-הוודאות הייתה שינוי אסטרטגי באופן שבו ביקשו ההנהגות להטמיע בשיח הישראלי את חשיבות האזור למדינה. הדגש שהושם בשלושים השנים הראשונות לשלטון הישראלי בגולן על החשיבות האסטרטגית של האזור הוחלף ומאז ראשית שנות האלפיים האזור ממותג כחלק בלתי נפרד מהחיים האזרחיים של מדינת ישראל.¹⁰

7 יעל עבאדה, 'תחושת מקום ומודעות אזרחית בציליה של סכנת עקירה, רמת הגולן 1995-1996', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1997; א' קדם וש' זהבי, 'הבניית מרכיבי הזהות של תושבי רמת הגולן', עבודה סמינריונית במחלקה למדעי ההתנהגות ובמחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2000; Avigdor Klingman, 'Children's Affective Reactions and Coping Under the Threat of Uprooting – the Case of the Golan Heights', *School Psychology International*, 21, 4 (2001), pp. 377-392.

8 נכון לשנת 2020 במועצה אזרחית גולן 17,600 תושבים. בקצרין מתגוררים 8,500 תושבים. נתוני הלמ"ס (<https://bit.ly/2TuTB5v>): קצרין; נתוני אוכלוסייה, לוח 2.22. אתרי המועצות: מועצה אזרחית גולן (<https://www.golan.org.il/information/wergolan/>), מועצה מקומית קצרין (<https://bit.ly/35x1Q3P>).

9 על 'גרמול' הנוף ושינוי מרחב לישראל, בעיקר באמצעות יישוב מהיר של אוכלוסייה יהודית ויצירת תשתיות תחבורה ותקשורת, ראו למשל: Moriel Ram, 'Colonial Conquests, Encampments, and the Politics of Normalization: The Case of the Golan Heights and Northern Cyprus', Ph.D Dissertation, Ben-Gurion University, Be'er Sheva 2015; Idem, 'Colonial Conquests and the Politics of Normalization: The Case of the Golan Heights and Northern Cyprus', *Political Geography*, 47 (2015), pp. 21-32.

10 'מיתוג מקום' מתייחס למכלול דינמי של דימויים שמעורר רצון לצרוך ולהזדהות עם, וככזה הוא מוגדר 'מותג זהות'. מטרת תהליך הדימוי היא יצירת גאווה והזדהות בקרב קהל היעד הכולל את תושבי האזור או מופנה חיצונית לו, לצורך צריכה תיירותית או במקרה שלנו – הזדהות פוליטית-אידאולוגית. ראו לדוגמה: Kevin Lane Keller, *Strategic Brand Management*, Person, Boston 2013.

מטרת המיתוג מחדש הייתה כפולה: חיזוק דמוגרפי של ההתיישבות היהודית בגולן ומיצוב הקשר בין הגולן למדינת ישראל ולחברה הישראלית, בין היתר באמצעות חיזוק תירות הפנים לאזור.¹¹ השינוי לווה בשני מסעות יחסי ציבור; האחד בשנת 2002, והאחר בשנת 2007.¹² חלק מרכזי בתהליך היה להציג את הגולן כאזור שאין בו תנאים ייחודיים העלולים לגרום לאי־ודאות. בה בעת ביקשו מובילי השינוי להדגיש כי האזור ייחודי מבחינה אזרחית וגאוגרפית, שכן הוא משלב קהילה אנושית ייחודית, איכות חיים וטבע פראי. חלק מהותי בשינוי התדמית היה הרצון למתג את הגולן כמרחב המקיים חינוך חדשני ומתקדם.¹³ התהליך כולו לווה בפיתוח תיירותי שכוון לחברה הישראלית, ובפעילויות חינוך ותרבות למען הקהילה ואוכלוסיית הגולן. מטרת הפעילות הפנימית הייתה לחזק את ייחודיותן של הזהות ושל הגאווה האזוריות, ומתוך כך את הרצון להשתייך לקהילה ולהיאבק עליה.

במאמר זה אתמקד בפעולות שכוונו לאוכלוסיית האזור. מטרתי לבחון את ההשפעה של שינוי במיתוג, ביזמת הנהגת האזור, על מערכת החינוך. לכאורה אימץ שינוי המיתוג מסרים א־פוליטיים, אולם מדובר בשינוי על רקע מאבק פוליטי ואידאולוגי, שהיה בו פוטנציאל ליצירת קונפליקט עם מערכת החינוך, ומצופה ממנה להיות א־פוליטית. המיקוד במאמר זה בחינוך מתקשר למקום המרכזי שיוחד לחינוך בחזון הגולן, שנוסח ב־1981 וחדש ב־2007. הבדיקה מתמקדת בתכניות הלימודים והחינוך הרשמיות והלא רשמיות (מהן שנקשרו למערכת הרשמית), מתוך בחינת המסרים הגלויים בתכניות אלו לצד תכנית הלימודים הסמויה (hidden curriculum) ומידת התאמתם למסרי המיתוג המשתנים של האזור. המחקר התמקד בשתי מערכות החינוך העירוניות המשרתות את האוכלוסייה היהודית באזור: המועצה האזורית (מוא"ז) גולן והמועצה המקומית קצרין. אבחן את אופני ההתייחסות של מערכת החינוך האזורית לשאלת הזהות המקומית של הלומדים בה, על רקע חיים בצל אי־ודאות אשר מאיימים על עצם קיומה. בחינה זו תיעשה מתוך התייחסות ביקורתית להשתמעות הפדגוגית של הזיקות שהתקיימו בין השיח הלאומי, שבא לידי ביטוי בספרי הלימוד של מערכת החינוך או באישורה, לשיח הפדגוגי המובנה בידי ההנהגה האזורית ומייצג את ההגמוניה הפוליטית והתרבותית באזור, המתנגדת לנסיגה מהגולן, ובין שיחים פדגוגיים מקומיים, המבטאים את הזרמים השונים באזור.

11 על התהליך המקומי ראו בהרחבה: הייטנר, יהודה הראל, עמ' 306-309.

12 בשנת 2002 ביצעה חברת ארד תקשורת עבודת מיתוג. בשנת 2007 כתבה חברת מבל אדריכלים תכנית אב לתיירות, על בסיס עבודת המיתוג. ארד תקשורת, תפיסות ועמדות כלפי הגולן, סיכום ביניים – ראיונות פנימיים, 2003; הנ"ל, מותג הגולן, 2005; מבל, ארכיטקטורה ובינוי ערים בע"מ, תוכנית האב לתיירות בגולן, 2007.

13 ריאיון עם שמחה לוי, ראש מחלקת חינוך במועצה האזורית גולן בשנים 1993-1997, 24.10.2019.

הבניית תודעה, חינוך פוליטי ומערכות חינוך מקומיות

השיח העוסק בחינוך פוליטי במערכות חינוך רשמיות נוטה לבחון חינוך פוליטי ישיר, כלומר את העיסוק בסוגיות פוליטיות בתוך בית הספר. לם הציג במחקרו שלוש גישות לעיסוק בתכנים פוליטיים במרחב החינוכי: על פי גישה אחת, על החינוך להיות אפוליטי כדי שלא לערער את הסיפור המקובל בחברה ולא להסב את בית הספר לזירה חתרנית; לפי גישה אחרת, שונה בתכלית, מערכת החינוך צריכה לפעול להטמעת עמדות אידאולוגיות מוחשיות ולמעשה לגיזם הצעירים לזרם פוליטי מוגדר; ולפי גישה שלישית, התייחסות מאוזנת ואובייקטיבית לסוגיות פוליטיות היא חלק מתהליך החינוך לאזרחות במדינה דמוקרטית.¹⁴ לם מבחין בין חינוך פוליטי כאמצעי להקניית מיומנות שתאפשר ללומדים לגבש בכוחות עצמם עמדות פוליטיות, ובין חינוך אידאולוגי שמתייחס לתכנים הפוליטיים המשמשים את המחנכים כאמצעי להקנות עמדה פוליטית המקובלת עליהם לחניכיהם.¹⁵ לשיטתו, החינוך הפוליטי הראוי מחנך לאוריינות פוליטית, ואינו חינוך אידאולוגי, שהוא רואה בו אינדוקטרינציה לא רצויה.¹⁶

בין הרצון לראות במערכת החינוך אמצעי להנחלת ערכים אידאולוגיים הגמוניים ובין הגישה האזרחית, הרואה בחינוך לאוריינות פוליטית ערך עליון, מתקיים מתח מובנה; זה קשור ביעדי החברה ובהיותו של מרכיב הרגשת האיום דומיננטי מאוד בחברה הישראלית. בחברה הישראלית בולט המתח בין הרצון לחינוך לאומי-הגמוני ובין הרצון לחינוך אזרחי-דמוקרטי.¹⁷ תהליכי ההפרטה החברתיים ועליית החברה האזרחית בישראל הביאו לפיתוח 'חינוך לאזרחות' במשרד החינוך, שמטרתו הרשמית חיזוק יסודות שוויוניים במערכת האזרחית-דמוקרטית.¹⁸ בפועל הביאה מגמה זו לדרשה להצגה מאוזנת של

- 14 צבי לם, פוליטיקה בחינוך – מקומה בנושא לימודים בהכשרת מורים, מכון מופ"ת, תל אביב 1999.
- 15 הנ"ל, 'חינוך פוליטי וחינוך אידאולוגי – הבחנות', בתוך: יורם הרפז (עורך), לחץ והתנגדות בחינוך: מאמרים ושיחות, ספרית פועלים, תל אביב 2000, עמ' 203-212.
- 16 הנ"ל, במערבולת האידאולוגיות – יסודות החינוך במאה העשרים, מאנגס, ירושלים 2002.
- 17 דן אבנון (עורך), חינוך אזרחי בישראל, עם עובד, תל אביב 2013, וראו בייחוד: יצחק גייגר, 'קווים לחינוך לאזרחות במדינת לאום יהודית', שם, עמ' 85-105; בשיר בשיר, 'חינוך אזרחי בישראל: בין אתגר לאומיות לדה-קולוניזציה של הישראליות', שם, עמ' 276-288. נירית רייכל, סיפורה של מערכת החינוך הישראלית: בין ריכוזיות לביזור, בין מוצהר לנסתר, בין חיקוי לייחוד, מכון מופ"ת ומאנגס, תל אביב וירושלים 2008; ניר מיכאלי, 'חינוך ופוליטיקה במערכת החינוך הישראלית', בתוך: הנ"ל (עורך), כן בבית ספרנו, מאמרים על חינוך פוליטי, הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת, תל אביב 2014.
- 18 אבן יסוד לכך הוא דוח קרמיצר: להיות אזרחים, חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל, משרד החינוך, ירושלים 1996. הדוח עורר ביקורת ציבורית רבה ולמעשה לא יושם במלואו. מרדכי קרמיצר, "ג'ג שנים לדוח 'להיות אזרחים'", בתוך: אבנון (עורך), שם, עמ' 33-44. הדיון בשאלות אקטואליות עמד בבסיס תכניות הלימוד באזרחות שביקשו לעודד חשיבה ביקורתית-אזרחית ולכוון להבעת דעה מנומקת. אדר כהן, 'מה בין לימודי האזרחות ובין חינוך אזרחי? מבט מתוך מערכת החינוך הפורמלית', שם, עמ' 62-85.

דילמות פוליטיות ואזרחיות ולהוצאת ממדים פוליטיים מבתי הספר, בעיקר במקצועות אזרחות והיסטוריה, או לחיזוק עמדות וערכים שהוגדרו 'ציוניים', יהודיים ודמוקרטיים, כלומר חזרה לאתוס הגמוני. מהלכים אלו הובילו לשימועים ואף לפיטורי מורים, מנהלים ומפקחים שחרגו לדעת משרד החינוך מהתחום המקובל בשיח.¹⁹

תכניות לימוד מאושרות וטקסטים כתובים מצביעים על מעורבות גבוהה של המדינה בייזום תכניות או ברמת הפיקוח והידיעה.²⁰ אך לקהילת החינוך בבתי ספר ולקהילה שבית הספר פועל ומתקיים בתוכה יש השפעה רבה על התרבות המוסדית בסוגיית חינוך אידאולוגי וחינוך פוליטי. תכניות לימוד מקומיות ופרשנות מקומית לתכניות מדינתיות יכולות ללמד על היחסים הפוליטיים בין המרחב המקומי ובין המרכז המדינתי, כחלק מפוליטיקה של זהות ושל שוני.²¹ מערכת החינוך היא זירת התמודדות שאידאולוגיות מתנגשות נאבקות בה, ומוסדות חינוך יכולים לשמש סוכנים של המדינה או זירות מאבק אשר חותרות תחת כוחה של ההגמוניה המדינתית.²² מערכות אזרחיות הן מערכות ביניים, הנמצאות בין מערכת המקרו (הארצית) ובין מערכות המיקרו (ביישובים או בבתי הספר). לפי הגדרת הגאוגרף דב גיר, מערכת אזרחית מתייחסת לאזור שהאוכלוסייה מאורגנת בו חברתית, פוליטית או מנהלית כדי להתמודד עם אתגרים טבעיים, חברתיים, פוליטיים וכלכליים. מערכת זו משלבת בתוכה משתנים חיצוניים, ובהם גורמים גלובליים וממשלתיים, ומשתנים פנימיים, אשר מתייחסים למכלול היכולות והרצונות של האוכלוסייה באזור.²³ מערכת החינוך האזרחית משמשת במקרים רבים לצורך התאמת המסרים הלאומיים למשתנים המקומיים,²⁴ אולם אם ניתן את הדעת לזירות אזרחיות הטרונגניות, כמו ברמת הגולן, מערכת החינוך האזרחית מקיימת מדרג מורכב של יחסים בין היותה זירה ייחודית במדינה ובין תפקידה

19 עקרונות אלו נקבעו רשמית בתכנית העבודה של משרד החינוך לשנת 2011. דוגמה בולטת הייתה פיטוריו של אדר כהן, המפקח על הוראת האזרחות בשנת 2012. למשל טלילה נשר, 'בעקבות לחץ פוליטי מימין: פוטר הממונה על מקצוע האזרחות במשרד החינוך', *הארץ*, 5.8.2012.

20 James, H. Williams (ed.), *(Re)Constructing Memory: School Textbooks and the Imagination of the Nation*, Sense Publisher, Rotterdam, Boston, Taipei 2014; Michelle Bellino and James. H. Williams (eds.), *(Re)Constructing Memory: Education, Identity, and Conflict*, Sense Publisher, Rotterdam, Boston, Taipei, 2017

21 עדנה לומסקי פדר, 'מסוכן וזכרון לאומי לקהילת אבל מקומית: טקס יום הזיכרון בבתי ספר בישראל', *מגמות*, מב, 3 (2003), עמ' 387-353; טלי תדמור שמעוני, *שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה, 1966-1954*, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2010.

22 Shmuel Shamai, 'Critical Sociology of Education Theory in Practice: The Druze Education in the Golan', *British Journal of Sociology of Education*, 11, 4 (1990), pp. 449-463

23 Dov Nir, *Region as a Socio-environmental System: An Introduction to a System Regional Geography*, Kluwer, Dordrecht, Boston, and London 1990, pp. 66, 91-96

24 ראו לדוגמה: יובל דרור, *כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני*, מאגנס, ירושלים 2008, עמ' 193-205.

כזירה מאחידה בין המוסדות השונים והקהילות השונות המתקיימות בתוכה. במילים אחרות, גם מערכות חינוך אזוריות משמרות מדרג בנוגע למוסדות המקומיים בתוכן, ולכן בנוגע לחברה האזרחית או לחברות האזרחיות המתקיימות בגבולן. התלות המתקיימת בין המדינה ובין האזור מבחינה בירוקרטית ומבחינת מנגנון אספקת המשאבים מתקיימת גם בתוך האזור.²⁵

בחברות אידאולוגיות שמתקיים בהן קונפליקט בין המרחב המקומי ובין המרחב הלאומי מתקיים מתח נוסף בין תפקידה הממלכתי של מערכת החינוך ובין תפקידה המקומי. מתח זה מתקיים אם מדובר ביחס בין מקום ובין הנהגה לאומית, בין פריפריה ובין מרכז או בין קבוצת מיעוט (אתנית או אידאולוגית) ובין חברת הרוב. המתח המדובר אינו פונקציונלי בלבד, והוא קשור לא רק בהגדרה הממלכתית של מערכת החינוך אלא גם במהות היחסים בין האזור ובין המדינה. בפרקים הבאים אבחן את התייחסותה – הגלויה והסמויה – של מערכת החינוך האזורית בגולן למתח זה, לעמדה ההגמונית האזורית בנוגע לקונפליקט הפוליטי ולמסרים שהנהגה מבקשת להטמיע בשיח הציבורי בתוך הגולן ומחוצה לו.

אקולוגיה, חינוך אקולוגי ופוליטיקה

מיתוג הגולן כירוק נבע מחיבור למגמות עולמיות בסוגיות של אקולוגיה וקיימות. מגמות אלו קיימות בהתפתחות עולמית בחינוך משנות התשעים סביב אוריינות אקולוגית (Ecological Literacy) ותנועת הגלוקליזציה, שעלתה כתגובת נגד לחשיבה הגלובלית הפוסט-מודרניסטית וקראה לחיזוק עולמי של כל הקשור במקומיות וייחודיות מקומית.²⁶ החינוך מרכזי למהלך זה, ותפקידו ליצור איחוד מחודש בין אדם למקום. חינוך משולב סביבה, המעודד אחריות פעילה ומשותפת למרחב, נחשב חינוך 'לאזרחות טובה'. כך השימוש במונחי אקולוגיה בחינוך ובמיתוג הציבורי של המרחב מציג את ההיבט המקומי כחלק מתהליכי הגלוקליזציה, ולא כמהלך פוליטי אשר קשור במחלוקת ציבורית. מהלך זה מסיט את הדיון הציבורי מסוגיות אסטרטגיות, ביטחוניות או אידאולוגיות, לסוגיות אזרחיות.

אפשר להצביע על שני דגשים אשר מייצגים מתח קיים בין החיבור לטבע הילידי, הבתולי והפראי של האזור ובין פיתוח הארץ, במקרה זה במובנו האקולוגי. מתח זה היה קיים בתפיסות הלאומיות בנוגע למשמעות 'כיבוש' הארץ, בין 'ידיעת הארץ', ובכלל זה כיבוש ברגליים, היכרות אינטימית עם נופיה ועם תרבות המסעות שהתפתחה מכך,

Richard Arum, 'Schools and Communities: Ecological and Institutional Dimensions', 25
Annual Review of Sociology, 26 (2000), pp. 395-418

David, W. Orr, *Ecological Literacy: Education and the Transition to a Postmodern World*, State University of
New York Press, New York 1992.

ובין 'כיבוש השממה' ופיתוח יישובי וחקלאי.²⁷ בהיבט האזורי מדובר בהיותו של האזור בקפרי הארץ ובתפקידו בשימור הראשוניות הציונית. התייחסות לשילוב נופי בתולין עם התיישבות חקלאית מתקדמת והפרחת השממה אפיינה את דימוי ההתיישבות החקלאית בסיני כהמשך החלוציות היישובית.²⁸

ההדגשה כי הגולן הוא האזור הפראי, הפתוח והייחודי האחרון במדינה אחרי פינוי סיני נועדה לחזק את חשיבותו במדינה, ההולכת ומצטופפת. בהיבט תיירותי מיתוג זה פונה לשינוי בתרבות הטיולים בחברה הישראלית, שמשנות התשעים של המאה הקודמת השיח האוניברסלי בנושא שמירת הטבע הוא חלק ממנה. היציאה לטבע נתפסת לא רק כחלק ממעשה 'כיבוש' או 'דיעת הארץ' אלא כחלק מתרבות הפנאי ומקורה בהתרחקות מהסביבה העירונית הצפופה.²⁹ היותו של רוב הטבע הפראי בגולן נגיש גם לטיולי משפחות, להבדיל ממדבריות הדרום או מהרי אילת, מחדד מגמה זו. שביל הגולן, שנחנך בשנת 2007, משמר ייחודיות זו. השביל פונה בה בעת לקהל מיטיבי לכת, המטייל בשביל כמקטע אחד, ולקהל משפחתי המטייל בו במקטעים. סביב השביל לא פותחה תיירות ממוסחרת (זו הייתה משנה את סגנון המבקרים בו ואת מספרם).³⁰ שמירת הדימוי של האזור הבלתי האחרון משמרת את ייחודיותו של הגולן על פני אזורים פתוחים בארץ בתור יעד מתאים לציבור הרחב, ומכאן את הנחיצות בשמירתו. זו מודגשת בעקיפין במתווה התיירות וישירות במערכת החינוך המקומית.

27 על הטיוול ועל המסע הרגלי כמשקפים חלוציות ובה בעת מחנכים אליה ראו למשל: יובל דרור, 'טיולים כחלק מהחינוך הלאומי', בתוך: גרשון כהן וואלי שיש (עורכים), *הטיול ככלי חינוכי ערכי*, 1, משרד החינוך, גף פרסומים, ירושלים 2011, עמ' 22-33; עודד אבישר, 'טוב לטייל בעד ארצנו, התפתחויות במיתוס הטיוול בראי החינוך הלאומי ציוני', שם, עמ' 45-54; נסיה שפרן, 'ממסעות הפלמ"ח עד המוצ'ילרוס', *פנים כתב עת לתרבות, חברה וחינוך*, 35 (2003), עמ' 48-83; אהוד פראוור, 'דרכו של הטיוול לדיעת הארץ תרמ"ח-תרע"ח, ראשיתו של הטיוול החינוכי בארץ ישראל על רקע התפיסה החינוכית של בתי הספר הראשונים', עבודת מוסמך, אוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1992; Tali Tadmor-Shimony and Nirit Raichel, 'The Hebrew Teachers as Creators of the Zionist Community in (the Land of) Israel', *Israel Studies Review*, 28, 1 (Summer 2013), pp. 120-141.

28 ביטוי מוכר לכך הוא השיר 'בהיאחזות הנח"ל בסיני', שכתבה נעמי שמר בשנת 1970, ובו היא מתארת את המפגש 'עם ארץ ישראל הישנה, האבודה והיפהפייה והנשכחת'. ראו לדוגמה: נורית קליאוט ושמואל אלבק, סיני - אנטומיה של פרידה: מדיניות פינוי יישובים ופינוי מפונים מחצי האי סיני, משרד הביטחון, תל אביב 1996; נורית קליאוט, 'אל נא תעקור נטוע, עקירת יישובים בישראל: מאפיינים גאוגרפיים, פוליטיים וחברתיים', *אופקים בגיאוגרפיה*, 64-65 (2005), עמ' 256-274; נירית רייכל, *בית ספר צומח בין ים למדבר ונעקר: בית ספר 'אופירה' (שארם אישיח) 1974-1982*, מכון מופ"ת, תל אביב 2005.

29 דניאלה אריאלי, 'הבנייה תרבותית של טבע: המקרה של החברה להגנת הטבע בישראל', *מגמות*, 38, 2 (1997), עמ' 189-206.

30 הדס מרקוס, 'שביל הגולן - פערים בין תכנון לפיתוח: חקר מקרה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2019; ענת קדרון, 'חינוך (ב)שביל הגולן - הפרקטיקה החינוכית שפיתחו מערכות החינוך של רמת הגולן לאורך השביל', *זמן חינוך*, 5 (2019), עמ' 223-244.

מתודולוגיה

במא"ז גולן בשנת 2020-2021 יש שמונה בתי ספר יסודיים, מהם ארבעה ששייכים לחינוך הממלכתי דתי; שלושה בחינוך הממלכתי ואחד בשילוב בין דתיים ובין חילוניים. בקצרין יש שני בתי ספר יסודיים: ממלכתי וממלכתי דתי. בתי הספר התיכוניים משותפים לשתי המועצות: שניים חילוניים ושניים דתיים. בית ספר דמוקרטי פועל מכיתה א' עד י"ב. ביישובים הדתיים פועלים עוד כמה בתי ספר על-יסודיים שהם פנימיות, כולם שייכים לחינוך הממלכתי דתי. רוב התלמידים בבתי ספר אלו אינם תושבי הגולן, ולכן לא נכללו באוכלוסיית המחקר. שתי מערכות החינוך המוניציפליות פועלות בתור גופים עצמאיים בתוך המערכות המנהלתיות השונות (המא"ז והמועצה המקומית), אולם קיימו – ועודן מקיימות – ביניהן שיתוף פעולה כלשהו. במחקר נבדקו כתשעים משימות לימוד שניתנו כחלק ממערכי שיעור רגילים או תכניות לימוד ייעודיות שעסקו בנושא רמת הגולן מאמצע שנות השמונים עד ימינו. במשימות הלימוד ניתנו דפי פעילות בשיעורים, ומרביתם חוברו בידי צוותי המורים בבתי הספר. כמה מן המשימות ניתנו כחלק ממקצועות לימוד שאינם מחייבים התייחסות למקום, דוגמת הוראת אנגלית, אחרות ניתנו כחלק ממקצועות לימוד שיש בהם חשיבות לנושא הסביבה, דוגמת גאוגרפיה, מדעים ולימודי הסביבה ואחרות – בתכניות ייעודיות שקשורות בתכניות הלימודי החברה של משרד החינוך ועניינן הכרת הסביבה הקרובה והקשר עמה. התכניות הייעודיות שנבחנו מתקיימות בעיקר בגילים הצעירים, ועוסקות ישירות בסביבת המגורים של התלמידים בגולן, כלומר המטרות הכלליות של משרד החינוך עובדו בהן לתכנית מקומית. מחלקת החינוך הפעילה ומימנה כמה מן התכניות, ואחרות היו תכניות של בתי הספר.³¹ דפי המשימות (הנחיה לתלמידים במקרים של משימות יחידות או רציונל במקרים של תכניות בתי הספר) נלקחו ממאגר שנאסף במכון שמיר למחקר לצורך מחקר הערכה של התכניות בבתי הספר בגולן. תכניות בתי הספר נמצאו משנות השמונים גם בתיקי החינוך בארכיון הגולן או נאספו ממחלקות החינוך של המא"ז והמועצה המקומית קצרין. מידע מהשנים האחרונות נאסף גם באמצעות פנייה ישירה למנהלי בתי הספר. מאחר שהניתוח עסק בטקסטים המנחים את המשימות לא עסקתי בפדגוגיה בבסיסן או בנפח המשימה בתוך השיעור היחיד. התוכן הטקסטואלי (Content-analysis)³² נותח באמצעות קטגוריות הניתוח האלה: (א) טקסט גלוי, ובו מטרות ערכיות מוצהרות של התכניות או של המשימות וכן אמירות

31 בתכניות לימודים של בתי ספר (תלב"ס) מובא מכלול העשייה של בית הספר בתחומים השונים, לפי חזון בית הספר, על פי שכבות הגיל ורמות התפקוד של התלמידים. תכניות אלו מתבססות על עקרונות כלליים שמשרד החינוך מכתוב והן נדרשות לפיקוח ולאישור של המשרד. למשל: מדינת ישראל, משרד החינוך, המנהל הפדגוגי (<https://edu.gov.il/minhalpedagogy/Special/telem/>) (plans/Pages/planing/schoolplan.aspx).

32 Klaus Krippendorff, *Content Analysis. An Introduction to its Methodology* (3rd edition), Thousand Oaks, Sage, CA 2013; Kimberly A. Neuendorf, *The Content Analysis Guidebook* (2nd edition), Thousand Oaks, Sage CA 2017

שהובאו בטקסטים, לדוגמה בעניין חשיבות האזור; (ב) מטרת השימוש הפדגוגי באזור (אם מטרת התכנית היא לימוד האזור, אם האזור משמש דוגמה, אפשרות מתוך מגוון אפשרויות להתייחסות מדגימה וכולי) ואופן השימוש בה, אמירות שנכללו בטקסטים (לדוגמה בנושא חשיבות האזור); (ג) מסרים סמויים שמופו באמצעות מילים מובילות (לדוגמה: שימוש במילים 'כיבוש' או 'שחרור' בנוגע ל-1967) או מתוך היעדר, כלומר באמצעות טשטוש או התעלמות מנושאים, כגון קיומו של הקו הירוק או האוכלוסייה הסורית שחיה בגולן עד 1967).

כדי לקבל עוד נקודות מבט קיימתי ראיונות עומק פתוחים (in-depth interview)³³ עם 18 אנשי חינוך מקומיים: ראשי מחלקות החינוך של הגולן ושל קצרין, מנהלי בתי ספר בעבר ובהווה, מורים, פסיכולוגים ואנשי חינוך. מטרת הראיונות הייתה להשלים את המידע בנושא תכניות לימוד מהשנים המוקדמות שלא מצאנו להן תיעוד כתוב. מטרה אחרת הייתה לחשוף את המניעים הערכיים ואת תפיסות העולם של אנשי המפתח שפיתחו וקידמו את החינוך האזורי. הניתוח נעשה לפי גישת EMIC, המספקת נקודת מבט פנימית של מושאי המחקר.³⁴ כדי להתגבר, ולו מעט, על המגבלות של ראיונות עכשוויים בנוגע לאירועי עבר, בדקתי גם ראיונות כתובים וכתבות שפורסמו במשך השנים בביטאונים מקומיים. כדי לחדד את הקול המקומי לעומת הקול של המדינה, נבדקו שלושים ספרי לימוד ארציים בנושא רמת הגולן לאורך ציר הזמן, בייחוד בתחומים היסטוריה וגאוגרפיה. בספרים אלו נבדקו הטקסטים שעסקו ברמת הגולן בשיטת ניתוח התוכן הטקסטואלי ומתוך התייחסות למילים ולמונחים ששימשו לתיאור הגולן, הן בטקסטים הגלויים והן בטקסטים הנעדרים (כלומר ברובד הסמוי).

ממצאים

המסרים שנמצאו חולקו לארבע קבוצות – לפי אופני התייחסות לאזור ולהתיישבות בו: ביטחון וריבונות; התיישבות; אקולוגיה (גולן ירוק); וחיזוק הקשר למקום.

ריבונות: ייצוג הגולן כחלק בלתי נפרד ממדינת ישראל

מעמד ריבוני: הדיון העכשווי במעמדו הריבוני של האזור נעדר מכל תכניות הלימוד המקומיות ומספרי הלימודי הארציים, למעט התייחסות לכיבוש ב-1967. נמצאה התייחסות אחת לציון החלת החוק הישראלי ב-1981 בספר גאוגרפיה כללי.³⁵ תחנות זמן אלו מצוינות

33 מטרתו של ראיון עומק פתוח היא הרצון להבין את החוויה של אנשים אחרים ואת המשמעות שהם מייחסים לחוויה זו. ראו בהרחבה: אשר שקדי, *מילים המנסות לגעת, מחקר איכותני – תאוריה ויישום*, רמות, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2003, עמ' 69-80.

34 גישת ניתוח זו אינה עולה בקנה אחד עם גישת ETIC, הפועלת ליצירת קטגוריות הייצוגיות כחלק מתאוריה שמעוגנת בשדה. Thomas N. Headland (ed.), *Emic and Ethics: The Insider/Outsider Debate*, Sage Publications, Newbury Park, CA 1990.

35 אפרים ארני ואלישע אפרת, *ישראל, גיאוגרפיה של הארץ*, אחיאסף, תל אביב 1986, עמ' 223-227.

על ציר חידוש ההתיישבות היהודית ואינן מלוות בדיון בהשלכותיהן הפוליטיות. בחוברת פנימית אחת שפורסמה בבית הספר היסודי מרום גולן (1982) נכתב בצמצום על תוצאות מלחמת ששת הימים: 'הרמה הסורית הפכה לרמת הגולן'.³⁶ בכלל התכניות, הארציות והמקומיות, אין אזכור לקו הירוק ואין הגדרה ברורה של גבולות האזור הפוליטיים, כלומר הוא מוצג כחלק מהתייחוס הפוליטי הכולל של מדינת ישראל. במיעוט ספרי הגאוגרפיה הארציים נמצאה התייחסות לשינוי הגבול בעקבות המלחמה, אולם ללא פירוט של המורכבות המדינית הנמשכת.³⁷ גבולות גאוגרפיים, בדרך כלל כאלו שמתייחסים לגאולוגיה, מוגדרים רק בתכניות העוסקות בגאוגרפיה ארץ-ישראלית ונוטות לשלב גאוגרפיה פיזית ויישובית. דוגמה בולטת אפשר לראות בספר ללימוד גאוגרפיה של ארץ ישראל משנת 1963, כלומר לפני מלחמת ששת הימים. בפרק 'עבר הירדן המזרחי' כללו המחברים את הגולן (אז בתחום סוריה) ואת החורן (בתחומי סוריה וירדן) בתור יחידה גאולוגית אחת שקשורה בארץ ישראל. לתיאור הגאולוגי נוסף אזכור להתיישבות יהודית קדומה בגולן.³⁸ ביטוי לשוני: הביטוי 'הקו הירוק', המשמש להגדרת גבולה של מדינת ישראל עד 1967, נעדר לחלוטין מתכניות הלימוד, המקומיות והארציות. היעדר זה תאם את מדיניות משרד החינוך עד 2006.³⁹ הכינוי 'הרמה הסורית' שימש בצמצום, רק בספרי לימוד ארציים ורק בהקשר של תיאור הקרבות ב-1967. בספרי הלימוד הארציים שתוארו בהם שינויי הגבול ב-1967 נבחרו מילים ניטרליות, בייחוד 'שינוי גבול', לתיאור הכללת הגולן בשטח המדינה, או מילים חיוביות: 'שחרור', 'גאולת האזור'. מן הספרים המיועדים לגילים הצעירים (בכותרת: מולדת) נעדר בדרך כלל הדיון בשינוי הגבול, ורמת הגולן מתוארת בהם כחלק משטח ישראל. שלושה ספרים מתוך המדגם, שעסקו בהוראת הגאוגרפיה לכיתות בית הספר היסודי אושרו במשרד החינוך ופורסמו בשנים 1975-1982, התעלמו לחלוטין מרמת הגולן ולא הזכירו אותה בסקירה הגאוגרפית של ישראל.⁴⁰ ספר חריג, גם הוא משנת 1982, שאז הושלם פינוי סיני,

36 הוצאת בית הספר מרום גולן ומרפ"ד רמת הגולן, ש"ו להתיישבות בגולן, 1982, עמ' 33.

37 בשני ספרים מתוך 34 בהוצאה ארצית שבדקנו מצאנו הסברים מלווים במפות לשינויי הגבול: צביה פיין, מאירה שגב ורחלי לביא, ישראל: האדם והמרחב: נושאים נבחרים בגאוגרפיה, מט"ח, תל אביב 2000, עמ' 9; זיווה מקסימוב, אדם ונוף: פרקים בגאוגרפיה של ארץ ישראל, אורט ישראל, תל אביב 1995, עמ' 12.

38 מנשה הראל ודב ניר, גאוגרפיה של ארץ ישראל: פיסית כלכלית ויישובית והבלית, עם עובד, תל אביב 1963 (הדפסה חמישית).

39 בשנת 2006 אישרה שרת החינוך 'להחזיר את גבולות הקו הירוק לספרי הלימוד בבתי הספר'. ההחלטה עוררה את התנגדות האופוזיציה ועלתה לדיון בוועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת ב-18.12.2006 וב-1.1.2007. למרות דיון זה, לא נכלל הביטוי 'הקו הירוק' בכתיבה על רמת הגולן גם בשנים שלאחר מכן. ישיבות ועדת החינוך, התרבות והספורט, 18.12.2006 <https://bit.ly/3xkiBuS> ו-1.1.2007 <https://bit.ly/3wrlGJi>; אוהזר ב-1.1.2007 וב-1.9.2020.

40 חנה פרידמן כהן, טבע ומולדת: סדרת חוברות עבודה, ב, בתוך: עמנואל שחראי ויוסף יעקבסון (עורכים), רבדים וספרית מעריב, תל אביב 1975; צפון הארץ, דפי עבודה, משרד החינוך, המרכז לתכניות לימודים, ירושלים תשל"א; מישור החוף התיכון והדרומי וצפון הארץ, ספר לימוד בגאוגרפיה, ב (כלכלה ויישובים ותושבים), מט"ח, תל אביב 1992.

עסק בגאוגרפיה כללית לכיתות הגבוהות ופורסם בשיתוף אוניברסיטת חיפה; תואר בו הפער בין ההתייחסות הבינ-לאומית וההתייחסות הלאומית לגבולות 1967 ונבחן – מתוך הסתכלות ביקורתית – השימוש במונח 'רמת הגולן'.⁴¹ בספרים מאוחרים יותר לא נמצאה התייחסות ביקורתית. בתכנית לימודי הגאוגרפיה הנוכחית המתוארת באתר המפקחת המרכזת של הוראת המקצוע (מפמ"רית) אין שום התייחסות מיוחדת לאזורים שמחוץ לקו הירוק.⁴² בחוברות המקומיות אין עיסוק ישיר בשאלת השייכות המדינית של הגולן. הקו הירוק אינו נזכר בשום פרסום. כיבוש הגולן ב-1967 מוצג בחיוב (בחוברת לקראת חידון הגולן נכתב לדוגמה: 'סוריה שלטה ברמת הגולן [...] לא פסקה מלמרר את חיי המתיישבים הישראליים [...] כל זה פסק ביוני 67. במלחמת ששת הימים עלה צה"ל וכבש את רמת הגולן מידי הסורים. יהודים שבו ובנו את ביתם בגולן'.⁴³ התייחסות חריגה נמצאה במדריך למורה בנושא ההתיישבות היהודית שפרסם המרכז הפדגוגי (מרפ"ד) גולן-קצרין בשנת 1987. התכנים היו זהים לשאר התכניות והודגש בהם המחיר האישי ששילמו המתיישבים הראשונים למען העם: 'שליחי העם היוצאים חלוצים לפני המחנה', אשר נדרשו מהם 'לא רק הילת כבוד אלא גם הקרבה ומסירות'.⁴⁴ במקורות המצורפים הובאו קטעים מתוך העיתונים הארציים שהתייחסו ישירות לשאלת הנסיגה האפשרית ולמעשה למאבק נגדה, ובכלל זה הקריאה 'הגולן חלק בלתי נפרד מישראל'.⁴⁵

בשנים 1991-1992 פותחה בגולן לראשונה תכנית לימודים אזונית כוללת. התכנית פורסמה בחסות האגף לתכניות לימודים ייחודיות במשרד החינוך, ובגלגולה הרחב נועדה להילמד בבתי ספר בכלל הארץ. בכותרת – 'ארץ הגולן – תכנית בלימודי סביבה' – לא הייתה התייחסות פוליטית, אך היא עיגנה את הגולן כחלק מארץ ישראל. פרקי התכנית עסקו בגאוגרפיה פיזית, בעיצוב הגבול, בספר ההתיישבותי ובקשר של הגולן להיסטוריה של עם ישראל ולארץ ישראל. בגרסה הארצית נוספה המטרה הזאת: 'הלומד יכיר את הזיקה של רמת הגולן לא"י, כפי שהיא באה לידי ביטוי בהלכה ובמקורות היהודיים'.⁴⁶ מדינת ישראל כישות פוליטית עכשווית נעדרה מכותרת זו.

ביטוי חזותי-קרטוגרפי: בספרי הגאוגרפיה הארציים שראו אור עד 1995 פורסמה מפת ישראל שרמת הגולן אינה חלק ממנה. עניין זה בולט גם בספרים שנכתבו במיוחד על רמת

41 ארנון סופר, גיאוגרפיה כללית של ארץ ישראל, משרד החינוך, המרכז לתכניות לימודים ובית הספר לחינוך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1982.

42 בתכנית הלימודים לכיתות ו' (https://meyda.education.gov.il/files/Curriculum/geography_5_6.pdf) העוסקת בארץ לאזוריה, סקירת אזונית הארץ הראשים כוללת את מישור החוף, נגב, בקע ים המלח ושדרת ההר (בדגש על הגליל).

43 לקט מקורות לחידון הגולן על שם שמריה לוי, 1998. ההדגשה במקור.

44 ההתיישבות היהודית בגולן – הצעת תכנים למורה לכיתות ד-ח, מרפ"ד גולן-קצרין, קצרין 1987.

45 שם, עמ' 54-55, 62.

46 מרפ"ד גולן-קצרין, הגולן – תכנית רשות בלימודי סביבה לכיתות ד'-ו', משרד החינוך, אגף תכניות לימוד ייחודיות, ירושלים 1992.

הגולן, לדוגמה בחוברת לימוד משנת 1974 בנושא היישוב היהודי באזור, שנוספה בה מפה נפרדת של האזור.⁴⁷ בספרים שפורסמו מאז שנת 2000 רמת הגולן היא חלק מישראל, ללא ציון חזותי של הקו הירוק. בפרסומים מקומיים אין שום התייחסות חזותית נפרדת לגולן.

ההצדקה הביטחונית ('ההר שהיה כמפלצת')

ההצדקה הביטחונית הייתה מרכזית ביזמות אזוריות וביזמות של בתי ספר בעשורים הראשונים להתיישבות. עניינה – חשיבות ההתיישבות ברמת הגולן בתור נקודת הגנה על ההתיישבות הציונית כולה; ישירות על יישובי עמק החולה, וסמלית על ירושלים, לצד חשיבותה כקובעת את גבול המדינה ומגינה עליו.⁴⁸ גמלא השומרת על ירושלים – סמל ההיאחזות היהודי והלאומי שחוזק באמצעות מטבע שנמצא בחפירות העיר העתיקה ועליו הכיתוב שפוענח כך: 'לגאולת ירושלים הקדושה' – היא מוטיב מרכזי בחוברות מאותה התקופה ובשנים שאחרי כן. כיום יש ספקות בקרב הארכאולוגים בעניין הפיענוח, ויש הצעות אחרות, אך ספק אם הן מגיעות לשיח בבתי הספר ולשיח הציבורי.⁴⁹

מקומה של ההצדקה הביטחונית הצטמצם בשלהי שנות השמונים. בחוברת ההדרכה שיצאה לאור במלאות 15 שנות התיישבות (1982) באו לידי ביטוי נרחב ההצדקות האסטרטגיות והביטחוניות, ואילו בחוברת ההדרכה למורים שפרסם מרפ"ד גולן בשנת העשרים להתיישבות (1987) ייחדו להצדקה הביטחונית שני עמודים בלבד מתוך 92. בחוברת הודגשו סוגיות ביטחוניות מקומיות שקשורות בחיים ליד הגבול וכן אירועי מלחמת יום הכיפורים.⁵⁰ בתכניות האזוריות שנבדקו משנות התשעים ומשנות האלפיים נעלמה ההצדקה הביטחונית כמעט לחלוטין. הדיון באזור הגבול היה לדיון מקומי, בהיבט הביטחוני (קרבה לגבול וזיכרון מלחמת יום הכיפורים) או בהיבט חברתי-כלכלי (החיים המרוחקים מהמרכז, החיים בספר). אמנם הדימוי 'מגמלא לירושלים' נעלם מתכניות הלימוד, אך הוא נותר בתכניות הטיוולים הרב-שנתיות של בתי הספר; בכולן נזכרה גמלא כאתר מרכזי.⁵¹

47 לדוגמה: יוסף שער, **הישוב היהודי בגליל ובגולן**, המחלקה לחינוך ולנוער של קרן קיימת לישראל ומועצת המורים למען הקרן הקיימת, ירושלים תשל"ה.

48 לדוגמה: **ט"ו שנות התיישבות**, מרפ"ד האזורי בחיספין, 1983; **ט"ו שנות התיישבות – מקראה**, חוברת בית ספר, מרום גולן 1982. מסרי החוברת ברורים, בין היתר הצגת מלחמת 1967 כפועל יוצא מהתגרות הסורים: 'בכל שנות קיומה של מדינת ישראל התגרו בה הסורים [...] בשנות השישים נעשתה סוריה בסיס למחבלים שהסתגנו לישראל. המתוחות הגוברת בגבול הסורי [...] היא שהובילה [...] למלחמת ששת הימים' (עמ' 23). מסר אחר עוסק בחשיבות האסטרטגית למדינת ישראל כולה ובהתיישבות היהודית המהירה, המעידה על היזמה הישראלית 'במרחבי הגולן הנטוש מיד עם תום הקרבות' (עמ' 27).

49 על הקרב בגמלא, ראו: יוסף בן מתתיהו, **מלחמות היהודים**, ד (תרגם שמואל חגי), ראובן מס, ירושלים 1993, עמ' 83-1.

50 **ההתיישבות היהודית בגולן – מדריך למורה לכתות ד-ח**.

51 הדיון במקומה של גמלא במערכת החינוך האזורית נמצא מחוץ לתחומי מאמר זה, אולם חשוב להזכיר שאחת התרומות למעמד זה, ולכן להישמרות מעמדה הסמלי היא השילוב של נחל דליות

הצדקת ההתיישבות

את ההצדקה להתיישבות יהודים בגולן בתכניות הלימודים אפשר לראות בשני משורים: במטרות המוצהרות של התכניות, ובתכנית הלימודים הנסותרת הבאה לידי ביטוי בבחירה של נושאי פעילויות, באתרי ביקור באזור ובשימוש במילים מובילות בדפי הפעילויות. כל ההצדקות האידיאולוגיות הובאו בתקופה הנבדקת, אך בדגשים ובמינונים משתנים. נראה כי שינוי זה נעשה בהתאמה מלאה לתהליך שינוי המיתוג בגולן.

חידוש ההתיישבות היהודית ('הגולן היהודי'): ההתייחסות להתיישבות היהודית כמחודשת ולא כחודשה משותפת לספרי הלימוד הארציים ולתכניות האזוריות. בספרות הארצית נמצאה התייחסות ישירה לרמת הגולן בעיקר בספרי גאוגרפיה. האזכורים לנוכחות הסורים עד 1967 היו מועטים ונגעו בעיקר לעזיבת התושבים עם הכיבוש הישראלי והישארות הדרוזים. המצב שמצאה ישראל מבחינת תשתיות תקשורת, התיישבות וחקלאות תואר כפרימיטיבי וכאוטי.⁵² אזכורים לשלטון הסורי היו שליליים בלבד, כמי שאיממה על ביטחון ישראל ו'מררה את חיי המתיישבים הישראליים'.⁵³ הדרוזים על פי סיפר זה נשאו מבחירתם ושמרו על רצף התיישבות – במונח זה משתמשים גם בנוגע להתיישבות היהודית. ב'1980 קבעו ארני ואפרת שהדרוזים 'השתלבו ברצון במדינת ישראל מיד אחרי הכיבוש, הביעו משאלה להיות אזרחיה וקשרו קשרים הדוקים עם בני דתם בגליל ועל הכרמל'.⁵⁴ ההתיישבות היהודית הוצגה כרצף קטוע שראשיתו בתקופות הקדומות, המשכו בתנועה הציונית עד החלוקה המנדטורית, ושיאו – בחידוש ההתיישבות אחרי 1967.⁵⁵

הסמוך; תצפיות הנשרים – שהיו לסמל אקולוגי אזורי; וקביעת האנדרטה המרכזית לבני הגולן שנפלו במערכות ישראל.

52 לדוגמה, אפרים ארני ואלישע אפרת, **הגיאוגרפיה של ארצנו**, אחיאסף, תל אביב 1980 (הדפסה שישית). טקסטים דומים נמצאים גם במהדורות מאוחרות יותר, למשל במהדורת 1986. נקודת מבט זו חוזרת גם בספרות הדרכה מאותן שנים, לדוגמה: דוד בנבנישתי, **מורה דרך לרמת הגולן**, הרי שומרון, הרי יהודה, **ירושלים העתיקה**, **נפת עזה**, **ערכות יריחו**, **עמק הירדן**, אכסניות הנוער בישראל, שנה א לגאולת ירושלים השלמה, ירושלים תשכ"ז; מחקר מקיף ראשון בעברית על ההתיישבות הסורית פורסם בשנת 2009: יגאל קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת**, **הגולן בין סוריה וישראל**, מאגנס, ירושלים 2009.

53 לדוגמה: **התיישבות יהודית בגולן ובחורן בתקופת העלייה הראשונה**, לקט מקורות לחידון הגולן, ביזמת ועד יישובי הגולן ובהשתתפות מרכז ההסברה של מחוז חיפה והצפון, בית ספר שדה קשת יהונתן, המועצה האזורית גולן והמועצה המקומית קצרין, קצרין 1998.

54 ארני ואפרת, **הגיאוגרפיה של ארצנו**, עמ' 362.

55 התיישבות יהודית מצוינת מכיבוש הגולן בידי אלכסנדר ינאי החשמונאי, השתתפות הגולן (ובעיקר גמלא) במרד היהודי נגד הרומאים, וממצא ארכאולוגי רב במיוחד במרכז הגולן בתקופה הביזנטית, במאות הרביעית והחמישית. דפנה וערן מאיר, **בתי כנסת קדומים ברמת הגולן**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2013. בסוף המאה ה'19 נעשו ניסיונות לחידוש היישוב היהודי בעיקר בדרום הגולן, על אדמות שרכש הברון רוטשילד בסיוע סר לורנס אוליפנט (רמת'ניה ובני יהודה). החלוקה המנדטורית הותירה את הגולן בתחום המנדט הצרפתי. צבי אילן, **הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן 1871-1947**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1984.

ההתייחסות לרצף היישובי-יהודי הקטוע מודגשת מאוד בתכניות האזוריות ובתכניות בתי הספר. השימוש הרווח לציון 1967 היה 'חידוש ההתיישבות היהודית'. בפתיה לחוברת קצרין שלי שפורסמה בחג העשור לקצרין נכתב: 'לפני עשר שנים חידשנו את היישוב היהודי בקצרין וזאת אחרי הפסקה של 1,300 שנה [...] חשוב לזכור זאת בפתחה של חוברת שבאה ללמד את תולדות הקמת קצרין החדשה'.⁵⁶ בתכניות של שלושה בתי ספר בלבד, כולם חילוניים, השתמשו במילה 'כיבוש' לציון מלחמת ששת הימים, אך תיאור ההתיישבות היהודית אחריה נשמר במילים 'חידוש ההתיישבות הקדומה', וכהמשך לרצף הציוני.⁵⁷ התייחסות לאוכלוסיות אחרות שהתגוררו בעבר בגולן התמקדה בתקופות קדומות, בייחוד בממלכה הַיִטּוּרִית, ממלכה של שבטים ערבים שהתקיימה בבקעת הלבנון ובצפון הגולן במאה השנייה לפסה"נ, סופחה לממלכה החשמונאית בידי יהודה אריסטובולוס בשנת 103 לפסה"נ ותושביה גירו.⁵⁸ התייחסות להתיישבות הסורית שקדמה ל-1967 נעדרה מכל התכניות.

העיסוק ברצף ההתיישבות היהודי היה למרכזי בתכניות האזוריות משנת 2000 ואילך. המועצה מממנת תכניות ייחודיות, דוגמת תכנית בשיתוף רשות העתיקות הממשלתית, שתלמידי בתי הספר היסודיים מאמצים בה אתרי בתי כנסת עתיקים, מתנסים בחפירה מונחית ומקיימים פעילות חוקרת באתר.⁵⁹ המועצה מפרסמת את הפעילות באמצעי התקשורת האזוריים ובאתר המועצה המקוון, המכוון לכל תושבי המועצה (בשנת 2018 פעלה התכנית באתרי קצרין, חספין, מג'דוליה וכורסי). מיזם אחר הוא המיזם 'מסלולרי', שהופעל כחלק מחגיגות החמישים לחידוש ההתיישבות בשנת 2017, שמטרתו שיתוף תלמידים ביצירת יישומון בנייד, ובו הסברים על אתרי טבע או על אתרי מורשת אזוריים. נוסף על כך, הכינו התלמידים סרטונים על אתרים שאימצו בפעילות בבית הספר. מתוך עשרה סרטונים, שבעה עסקו בבתי כנסת עתיקים בגולן, ושלושה בלבד התייחסו לאתרים לא יהודיים. תלמידי חטיבת הביניים של מג'דל שמס יצרו סרטון שתיאר שמירת טבע באזורים הסמוכים לכפר והתייחס להתיישבות הדרוזית בהיבט עכשווי, ללא התייחסות לעבר הסורי.

בתכניות הלימודים יש סיורים רבים באזור. הסיורים משלבים אתרי טבע עם נוף אדם, וכורכים בדרך כלל אתרי מורשת יהודיים עם אתרים שמפארים את ההתיישבות החדשה ואת הישגיה, בעיקר החקלאיים, ואתרי מורשת קרב ואנדרטאות צבאיות. המטרה המוצהרת היא יצירת 'תודעת אזור' בקרב המשתתפים, המחברת בין חלקי הגולן השונים ובין הקהילות היהודיות המתקיימות בו (מוא"ז גולן היא מקרה נדיר בישראל מבחינת הטרוגניות של האוכלוסייה, ובה יישובים דתיים וחילוניים במגוון צורות התיישבות כפריות).⁶⁰ ברבים

56 מרפ"ד קצרין, קצרין שלי - חוברת עבודה לתלמיד, 1987.

57 לדוגמה: הנ"ל, קצרין שלי, תוכנית לכתות ד', תדריך למורה, 1987.

58 אריה כשר, 'יחסי יהודים ויטורים בתקופה החשמונאית', קתדרה, 33 (1984), עמ' 18-41.

59 ריאיון עם אורן זינגבוים, ארכאולוג רשות העתיקות, גולן, 18.9.2018.

60 מתוך 32 יישובי המועצה האזורית גולן שמונה מוגדרים יישובים דתיים, אחד מעורב והשאר חילוניים; 18 מושבים, תשעה קיבוצים וחמישה יישובים קהילתיים.

מהסיוורים משולבות פעילויות שונות: ניקיון מרחבים או אתרים, שיפוץ אתרים או תרומה להם באמצעות הכנת שלטים, יצירת פינות נוי או פינות מנוחה וכולי.⁶¹ החיבור בין אתרים יהודיים קדומים (רובם במרכז הגולן) ובין אתרי ההתיישבות החדשה (בכל האזור) מחיל את המטפורה של שרשרת ההתיישבות על כל האזור; מפיג את הרושם שיישובי הדרוזים מרוכזים באזור מובחן בצפון הגולן; ומייצר תודעת קשר יהודי היסטורי עמוק ורחב לגבולות הגאופוליטיים העכשוויים.

הגולן הירוק

ההצדקה האקולוגית: הראייה בגולן אזור בעל חשיבות הן מבחינת הנוף והן מבחינת האקולוגיה למדינת ישראל באה לידי ביטוי בתכניות הלימודים בד בבד עם שינוי המיתוג. בבתי הספר החילוניים מדגישים באמצעותו את הייחודיות של הגולן ואת חשיבותו למדינה. המחשבה האקולוגית באה לידי ביטוי במגוון תכניות, בייחוד בתכניות חקר, במדעים או בחקר סביבה; בריבוי תכניות שעוסקות בקיימות; בהדגשת נושאי שמירת הטבע וקיימות בתכניות הסיוורים האזוריות וביחסי הגומלין בין החקלאות המודרנית וההתיישבות ובין הטבע. דילמות של פיתוח חקלאי בריימא ושמירה על הטבע נלמדות בשיעורי מדעים, גאוגרפיה ואקולוגיה ומשולבות גם בתכניות שעוסקות בפיתוח הרגשת השייכות לבית ובגאווה על צביונה הייחודי של ההתיישבות בגולן. דוגמה לכך היא 'מסע גולני': טיול חוצה גולן של שלושה ימים שהחינוך הלא פורמלי מוביל עם בתי הספר החילוניים באזור. הטיול מיועד לבוגרי כיתות ח' ומשלב הליכה בטבע, מעט אתרי מורשת יהודיים (גמלא) ומפגש עם ותיקי ההתיישבות החקלאית ומפתחיה. המפגש נועד לאפשר לוותיקים לתאר את הישגי ההתיישבות כחדשנית ואקולוגית.⁶²

למרכזיותה של ההצדקה האקולוגית שותפים ההנהגות האזוריות וגופים ממשלתיים, בעיקר משרד החינוך והמשרד להגנת הסביבה. דוגמה היא המיזם 'פורשים כנף' – או בשמו המלא: 'ילדי הגולן פורשים כנף על בעלי הכנף', שהוקם בשנת 2005. המוא"ז מקדמת את המיזם באמצעות היחידה לשמירה על שטחים פתוחים, והמשרד להגנת הסביבה וחברת החשמל מממנים אותו. כחלק מן המיזם תלמידי כיתות ז'-ח' מפעילים בכל שנה תכנית של למידה בנושא הסביבה ושמירה על הסביבה; זו מתחברת לנושא השנתי של משרד החינוך והמשרד להגנת הסביבה בתחום הקיימות ומותאמת לגולן. מיזם הדגל הוא בסגנון מקומי: שמירה על הנשרים המקננים באתר גמלא, מסמלי המאבק האקולוגי על הגולן. לאחרונה הרחיבה היחידה את המיזם 'מסלולרי', והיא מפעילה, בשיתוף גופי מחקר ממכון שמיר למחקר ואוניברסיטת חיפה, יישומון ניטור טבע שמטרתו איסוף נתונים, בעיקר על

61 קדרון, 'חינוך (ב)שביל הגולן', עמ' 223-244.

62 חוברת הנחיות למסע גולני של כיתות ח, מחלקת הילדים והנוער גולן, מאי 2014.

חיות הבר ועל מפגעים אקולוגיים, שמיועד לכלל המטיילים באזור ומופעל גם באמצעות תושבי הגולן ותלמידי מערכת החינוך בו.⁶³ מיזם ארצי אחר שפועל בהרחבה בגולן הוא 'שומרי הנחל'. את המיזם המשרד להגנת הסביבה מפעיל בשיתוף רשויות הניקוז והנחלים והמועצות המקומיות; ותלמידי בתי הספר היסודיים לומדים בו על חשיבות המים בטבע ומפתחים אחריות לסביבה באמצעות 'אימוץ' מקטע מימי סמוך לבית ספרם ושמירה על ניקיונו. המיזם 'הולכים על נקי', של רשות ניקוז הכינרת, פועל בכמה בתי ספר יסודיים, בייחוד בדרום הגולן, הסמוך יותר לאגן ההיקוות של הכינרת. נוסף על המיזמים הארציים, רשות הטבע והגנים (רט"ג), גוף ממלכתי שמטרתו שמירה אקולוגית, מפעילה מיזם אזורי בשם 'חול"ם גולן' (חווים, לומדים ומגלים גולן); באמצעותו מתקיימים בכל שכבת גיל כשלושה-ארבעה ימי פעילות מחוץ לבית הספר. חלק מרכזי מהפעילות קשור ב'אימוץ' אתרים או קטעי שבילים מסומנים, בעיקר שביל הגולן.⁶⁴

תכניות לימוד אלו מכוונות ללמידה כללית בנושא אקולוגיה, ואולם בחינת מטרות התכניות כמו שהגדירו מוסדות החינוך מלמדת על מערכת מסרים שמכוונת להבניית תודעת זהות מקומית ייחודית. המסר הגלוי אינו שונה ממסרים ארציים אשר מתמקדים בחיזוק הגאווה המקומית של הילדים בסביבת מגוריהם ובחיזוק האחריות האישית לשימור הטבע. המסר הסמוי עוסק בחיזוק הרגשת הנחיצות של הגולן לכלל המדינה, בייחודיות של יחידת הנוף הגולנית ובאחריות המקומית לשמר אותה בתור עניין של המדינה, לדאוג לשביליה, לניקיונם ולפיתוחם.⁶⁵ מטרת המיזם 'חול"ם גולן' היא הכרת הגולן וחיבורו לבית. נראה כי ניסוח מטרה זו כחלק מן המטרות המנוסחות בתכניות שהגישו בתי הספר למועצה בבקשות לתקציב במיזם זה היה תנאי לקבלת סיוע כספי. עניין זה בולט בפער בין המטרה המוגדרת בתכנית הרשמית ובין פירוט המשימות המשתנה בין בתי הספר. כך לדוגמה נכתב כי הייחודיות של הגולן מצדיקה פעילויות שהתמקדו בחקר מדעים וגאוגרפיה שמתקיים בהן קשר ישיר לסביבה, אולם כזה שאינו קשור בייחודיות האזור. להבדיל מכך, בכל משימות הלימוד בגאוגרפיה ובמדעים שנדגמו בשנים 2014-2018 שימש רק מידע ניטרלי שקשור לגאולוגיה, לטופוגרפיה, לחי ולצומח, לאקולוגיה (לפי התכנית), ולא הודגשה בהן ייחודיות אזורית. תכניות הסיוע של רט"ג מתייחסות גם לנושאים של קשר יהודי היסטורי לאזור. אולם נושאי האקולוגיה מפורטים מאוד בתכנית, ואילו נושאי המורשת מוגדרים בהכללה 'היכרות עם המורשת היהודית', בייחוד מתקופת הבית השני. מידת תשומת הלב הניתנת לנושאים אלו מותאמת לדרישת בתי הספר, והיא משתנה בין בתי הספר הדתיים ובין אלו החילוניים. בתי הספר הדתיים נוטים להדגיש את נושא הקשר

63 ריאיון עם קובי גביש, מנהל היחידה לשטחים פתוחים, מוא"ז גולן, 30.2.2019.

64 ריאיון עם חגי סמט, מנהל מחלקת החינוך, מוא"ז גולן, 11.2.2019; רציונל תכנית חול"ם גולן, אתר המועצה האזורית: חול"ם גולן (<https://bit.ly/3iSF9Pt>); אוחר ב' 27.3.2020.

65 לדוגמה: מטרות 'שומרי הנחל בגולן' הוגדרו בין היתר 'העלאת המודעות הציבורית לחשיבות האזור' (תכניות ומערכי התכנית, באדיבות גולי אורטל-עברי, מדריכה לקיימות, המנהל לחינוך התיישבותי מחוז גולן).

ההיסטורי באמצעות תכניות אחרות בהנחיית מדריכים אחרים, בייחוד ממדרשת הגולן בחיספין.⁶⁶

יצירת תחושת שייכות לאזור, 'קהילה גולנית' ו'זהות גולנית'

מטרת העל המוצהרת של כל תכניות הלימוד האזוריות שנבחנו על ציר הזמן עסקה בחיזוק הקשר עם המקום וביצירת רגשות גאווה ושייכות מקומית. בתפיסת ה'מקום' במרחב הישראלי אנו מבחינים בין המקום הקטן, כלומר הקשר הילידי האינטימי ובית המולדת, שתנועת המהגרים הציונית ביקשה לבסס אותו מחדש, ובין המקום הגדול, המיוחס פיזית וסמלית לארץ ישראל כולה.⁶⁷ חיזוק הקשר האינטימי של הצעירים לסביבת מגוריהם עונה ברוב אזורי הארץ על הבחנה זו בין המקום הקטן, שהוא חלק מהמקום הגדול – המדינה, ולמעשה הרעיון הציוני-לאומי. במקרה של הגולן, ששייכותו למקום הציוני הגדול נתונה בדיון ציבורי, נוצרת התייחסות כפולה למתן משמעות סמלית-מנטלית ייחודית 'גדולה' למקום: ההתייחסות לארץ ישראל כולה, ובה בעת לאזור. ב'נרמול' הגולן בהיבט זה הכוונה עשיתו לחלק הכרחי ממדינת ישראל, ולא עשיתו חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל.

חוקרים מצאו כי עצמת הרגשת שייכות לקהילה או ליישוב נמצאת ביחס ישר לעצמת הקשר לאזור.⁶⁸ יצירת שייכות כזו נזכרת ברציונל בכל התכניות הייעודיות שנבחנו.⁶⁹ נוסף על כך, ההנהגה האזורית ביקשה ליצור הזדהות אזורית, ובכללה שייכות ליישובי המועצה האזורית, כלומר לקהילת האזור, ולאזור הגאוגרפי.⁷⁰ רצון זה משמש הצדקה לשילוב תודעה

66 תכניות 2014 ואילך, באדיבות גולי אורטל-עברי ובאדיבות נעמה מנספלד, מרכז חינוך והסברה גולן; ראיונות: גולי אורטל-עברי, 25.2.2019; יעל סלע, מנהלת הדרכה ברט"ג גולן 1999-2009, ומנהלת רשות ניקוז כינרת, 18.1.2019; נעמה מנספלד, מרכז חינוך והסברה גולן, רט"ג, 18.2.2019; עודד פורת, מדרשת הגולן, 14.2.2019. מדרשת הגולן היא מרכז סיור ולימוד הפועל בתחומי הדרכת טיולים בגולן ובצפון, בעיקר מסעות חינוך, מדרשה לסמינרים ובית מדרש.

67 זלי גורביץ' וגדעון ארן, 'על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)', אלפיים, 4 (1991), עמ' 9-44; זלי גורביץ', 'על המקום', עם עובד, תל אביב 2007; אריאל הירשפלד, רשימות על מקום, עם עובד, תל אביב 2000. התייחסות דומה על הקשר בין מקום מוחשי ובין מקום סמלי אפשר לראות בתוך: מיכאל פייגה, 'ארצנו הקטנטונת: מודל אוטופיה ומציאות בישראל ובמיני-ישראל', בתוך: דוד אוחנה (עורך), 'על דעת המקום, מחוזות זיכרון ישראליים', מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2017, עמ' 86-116.

68 שמואל שמאי, 'מודעות אזורית בישראל', אופקים בניאוגרפיה, 16 (1986), עמ' 39-57; Shmuel Shamai, 'Sense of Place: An Empirical Measurement', *Geoforum*, 22, 3 (1991), pp. 347-358.

69 למשל: רציונל התכנית 'מגוון צורות יישוב בגולן', מרפ"ד רמת הגולן, 1991. בין המטרות נכתב: 'התלמיד יגביר את הזדהותו והשתייכותו לאזור מגוריו – הגולן, התלמיד יגביר את גאוותו על היש והמיוחד בגולן. בדרך זו תגבר תחושת השתייכותו לאזור מגוריו'.

70 ראיון עם שמחה לוי, 24.10.2019.

אזורית בהוראת תחומי הדעת השונים באמצעות מתן דוגמאות מקומיות והתייחסות לדילמות שקשורות באזור.⁷¹ את הרצון ליצור הרגשת שייכות לאזור יש להבין על רקע השונות הרבה בתוך קהילות הגולן בהיבט הדתי והאידאולוגי ועל רקע החלוקה המוניציפלית למועצה האזורית ולשש מועצות מקומיות (קצרין, מג'דל שמס, מסעדה, בוקעתה, עין קניה ועג'אר). בפרק זה אתייחס לפעילות המועצה האזורית בלבד, שמתקיימת בה חפיפה בתודעה בין גבולות גאופוליטיים של האזור ובין גבולות מוניציפליים של המועצה. תכניות חינוך בנושא קצרין שנבדקו התמקדו במועצה המקומית כחלק מההתיישבות החלוצית בגולן, אך לא הובעה בהם כוונה ליצור הרגשת זהות אזורית.

לצורך ליצור הרגשת מקום רחבה יש גם היבטים של חוסן קהילתי.⁷² הוכח כי קשר מנטלי-סמלי למקום משפיע על יכולת ההתמודדות האישית במקרים של הרגשת איום על הבית. שמאי הראה כי באזורים בעלי נוף ייחודי שגבולותיו ברורים וכולם מאוחדים מנהלית או בארגון לא מוניציפלי כוועד יישובים, התושבים מודעים לאזורם הרבה יותר מתושבי אזורים אחרים.⁷³ בדיקת תכניות החינוך בגולן מעלה שכולן מדגישות את הגולן כמקום גדול בפני עצמו, שאמנם הוא חלק מארץ ישראל, אבל הוא ייחודי ויש לו משמעות סמלית משלו. מגמה זו אפיינה את התכניות שהוציא מרפ"ד גולן מראשית שנות התשעים, שנועדו להיכרות אזורית רחבה של ההתיישבות ולחזיון תחושת השייכות והקשר הרגשי לאזור.⁷⁴ גם בתכניות שעסקו בהצדקות אזרחיות שיכולות כביכול להתקיים באזורים אחרים בארץ, ובייחוד ההצדקה האקולוגית, יש מסרים מייחדים לגולן, הנשענים על תנאים גאוגרפיים, גאופוליטיים ויישוביים ייחודיים. במרבית הראיונות שערכתי עם אנשי חינוך עלה שהמשכיות מפעל ההתיישבות המקומי עומדת מעל החינוך להמשכיות מפעל ההתיישבות הציוני כולו ובנפרד ממנו.

עד שלהי שנות התשעים אפיינה את המערכת המוניציפלית, ובכללה מערכת החינוך בגולן, עמדה שלפיה האזור הוא 'פסיפס של קהילות', ובתי הספר היסודיים בו נפרדים לאוכלוסיות הדתיות ולאוכלוסיות החילוניות. הדגשת הייחודיות ב'פסיפס הקהילות' משרתת היטב את המסר הפוליטי שלפיו ההתיישבות בגולן מייצגת את כלל האוכלוסייה הישראלית. השיתוף המוניציפלי משרת את דימוי הגולן ככזה המייצג את הישראליות היפה, שהמאחד הציוני רב בה מהמפריד ומהמפלג. השינוי שחל בשנות האלפיים, אחרי משבר

71 למשל: רמ"ה אחרת - תכנית ייחודית שהציעה שילוב תכנים אשר עוסקים בגולן עיסוק אינטגרטיבי במגוון נושאים: תנ"ך, היסטוריה, גאוגרפיה, שפה, מדעים וחברה, התכנית פותחה במחלקת החינוך של מוא"ז גולן 2005 (מיועדת לכיתות ג'-ט'). המטרה המוצהרת הייתה פדגוגית: פיתוח הוראה אינטגרטיבית בשיטת החקר כחלק מפיתוח הוראה חדשנית באזור.

72 חוסן קהילתי הוא הדבר המסייע לקהילה העוברת משבר לצאת ממנו מגובשת ומחוזקת. ראו לדוגמה: אתר מהות, מרכז הערכות והתמודדות בחירום (<https://www.mahut-israel.org/>).

73 שמאי, 'מודעות אזורית בישראל', עמ' 39-57.

74 לדוגמה: רציונל התכנית 'מגוון צורות יישוב בגולן' שהוציאה המרפ"ד ככל הנראה בשנת 1991. תכנית זו הייתה הבסיס לתכנית לימודים רחבה על הגולן שפותחה בשנת 1992 ונשענה על אותו היגיון.

אי-הוודאות, הביא לשינוי גם בדימוי זה. על רקע השונות האידאולוגית המאפיינת את אוכלוסיות האזור, נעשה מאמץ ליצור 'קהילה גולנית' מדומיינת, אשר נשענת על תדמית תרבותית גמישה, ולמעשה נוף מנטלי שיש בו ערכים משותפים, אך בדגשים משתנים.⁷⁵ זהות זו התייחסה רק לתושבי המוא"ז, ולא לתושבי הגולן כולו, והייתה חלק מתהליך המיתוג שקידמה המוא"ז. בין היתר פותחו תכניות אזוריות, ובהן מפגשים בין בתי ספר, לצד ריבוי תכניות דומות שמשלבות את מכלול העוגנים הערכיים המגוונים (ההצדקות הביטחוניות, האידאולוגיות והאקולוגיות לשיבה בגולן), אם כי בדגשים משתנים, לפי אוכלוסיית היעד. כך נוצרת שפה משותפת, שעל אף דגשיה השונים מוכרת לכלל הזרמים המתקיימים באזור ומקובלת עליהם. מכלול הפעילויות והתוצרים מפורסמים בערוצי התקשורת האזוריים, וכך הרגשת השותפות והזהות מודגשת.

במרבית הראיונות שקיימתי, ובכלל זה במוסדות הציונות הדתית, חזרה הטענה שעזיבת המקום נובעת מקשיי הריחוק הגאוגרפי, מהגישה הרחוקה לשירותים שונים ומקשיי פרנסה. אי-ודאות פוליטית לא צוינה כגורם עזיבה.⁷⁶ חשיבות מפעל ההתיישבות עומדת מעל קשיי היום-יום של ראשי מערכת החינוך (רובם היגרו בעצמם לגולן ולא נולדו בו) ועוברת כחוט השני במטרותיהם הסמויות, וכך ציינה מנהלת אחד מבתי הספר היסודיים הממלכתיים-דתיים:

אני לא מעמידה 'על השולחן' מסר של הישארות בגולן, אבל אני מאוד רוצה לראות את הדור הצעיר צומח להיות אנשי הגולן ובוחר בגולן. למה חשוב שיישארו בגולן? בגלל שמפתחים כאן משהו טוב וחייב להיות לזה המשך [...] אנחנו בפריפריה הזויה, אנחנו משלמים מחיר על המרחק שלנו ומוותרים על הרבה בתחומים של משפחה מורחבת, נגישות ללימודים, לתרבות.⁷⁷

כאמור, חלק מתהליך המיתוג ובניית החזון שהנהיגה המועצה היה יצירת שפה וזהות מיוחדות לאזור הגולן, ומטרה זו הוגדרה כאחד הדגשים המרכזיים של אירועי שנת הארבעים לחידוש ההתיישבות באזור (2007).⁷⁸ בדיונים המקדימים הדגישו במוא"ז כי המטרות המרכזיות הן 'היכרות פנימית של הגולן עם עצמו ויצירת "קהילה גולנית" המחברת בין הקהילות המקומיות ליצירת תודעת אזור חזקה'.⁷⁹ התכנית השנתית התרכזה

75 בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה (תרגם דן דאור), האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1999. שאמה ראה ב'תדמית תרבותית' וב'נוף מנטלי' השתקפות של ערכים ותפיסות עולם בנוף שהם אבני הבסיס לתחושת מקום. Simon Schama, *Landscape and Memory*, A.A. Knopf, New York 1995.

76 בתקופת אי-הוודאות בשנים 1995-2000, שאז עמד פינוי הגולן על הפרק ברמת היתכנות גבוהה, נכונו רבים מתושבי האזור לעזוב תמורת הסכם שלום, אך תושבים לא הקדימו לעזוב בימתם.

77 ריאיון עם נועה רוזן, מנהלת בית ספר יסודי דתי גולן בחיספין, 19.8.2019.

78 'לידור', 'נערכים לחגיגות, כל יישובי הגולן יצאו לטיול גיבוש יומי', **מעריב**, 29.1.2007, עמ' 20.

79 שולחן חברתי, מפגש מסכם תקופה, 25.6.2006, ארכיון הגולן, תיק שנת הארבעים.

באירועים קהילתיים 'המעצימים את תחושת השייכות של התושבים למקום, היכרותם עם היבטים שונים של הפיתוח בגולן וחיזוק הקשר בין הקהילות השונות ובתוך עצמן'.⁸⁰ דיונים אלו היו פנימיים, ולא התייחסו בהם לקצירין או לכפרים הדרוזיים.

מיזם מרכזי קשור בשביל הגולן שנחנך ב-2007, כאחד מאירועי השיא של שנת הארבעים להתיישבות.⁸¹ מערכת החינוך של המוא"ז אימצה את השביל כחלק חשוב מהחינוך ל'זהות גולנית' באמצעות מכלול תכניות ובכללן אימוץ מקטעי שביל, 'עשייה למען השביל' ועשייה קהילתית, ובה התלמידים מדריכים במקטע השביל 'שלהם' קבוצה קהילתית-גולנית או קבוצות אחרות, דוגמת חיילים או בתי ספר מתארחים. ה'עשייה למען השביל' היא בחירה של בית הספר הנגזרת גם מאופי המקטע, והיא נעה בין פעילות אשר קשורה בטבע (פתיחת שביל, ניטור וחקר) פעילות סביבתית (הכנת פינות חמד, שלטים, ספסלי תצפית) או פעילות סביב אתר מורשת. חלק מבתי הספר משתתפים בתכנית אזורית המיועדת לכיתות ג' (כחלק מחול"ם גולן), ובה מתקיים יום שיא - פעילות על השביל בהנחיית הילדים הבוגרים את הילדים הצעירים. אמנם הפעילות מקטעית ודגשיה שונים, אך השיוך לשביל מאחד, וקיום פעילויות דומות ושימוש בשפת מונחים דומה נועדו ליצור את אותה 'זהות גולנית' מבוקשת. פעילויות בשביל הגולן באות לידי ביטוי בביטאונים המקומיים כדי ליצור הרגשה של מיזם אזורי משותף, אם כי חשוב להדגיש שמדובר במיזם של המוא"ז בלבד, ולא מיזם אזורי - גאוגרפי.⁸² על המסרים הסמויים אפשר ללמוד ממסמך ההנחיות לפעילות האזורית שכתבה מחלקת החינוך ב-2007 שהסתיים בכרכה: 'מטיילים ושומרים על הגולן'. הברכה מכוונת לכאורה לשמירת הטבע האזורי, שכן מהות המיזם הייתה לערב את ילדי האזור במלאכת אחזקת השביל, למידה ושמירה על הטבע באזור, אך למעשה מתקיים בה כפל משמעותי המצביע על הקשר בין העשייה למען הבית במובנו הפיזי והגאוגרפי, הרגשת השותפות והמסוגלות הקהילתית ובין השמירה על קיומו בתור מרחב טבעי ומרחב התיישבות.⁸³ מטרת התכנית מוגדרת מאז 2007 כך: 'לחבר את ילדי ומתבגרי הגולן למקום בו הם חיים ולייחודיות שבו, וליצור חיבור מאחד בין הקהילה הגולנית'.⁸⁴ משנת 2007 בתי הספר באזור מיישמים בדרכים שונות את תכנית האימוץ של מקטעי שביל. תכנית מסודרת לפעילות רב-שנתית בשביל החלה לפעול במוא"ז בשנת 2010, בכותרת 'בשביל הגולן'. במועצה מדווחים כי 450 ילדים משתתפים במיזם בכל שנה.⁸⁵

- 80 'שנת ה-40 להתיישבות בגולן', פרוטוקול דיון בלשכת ראש המועצה, 15.10.2006, ארכיון הגולן, תיק שנת הארבעים.
- 81 קדרון, 'חינוך (ב)שביל הגולן', עמ' 223-244.
- 82 ראיונות עם ישראל אשד, מנהל עמותת תירות גולן 1997-2007, 18.6.2018, 19.2.2019; ריאיון עם עידית קמחי, מנהלת מחלקת חינוך קצירין 2006-2013, 25.2.2019.
- 83 אירוע כלל גולני 'שבי הגולן', 21.3.2007, ארכיון הגולן, תיק שביל הגולן.
- 84 מוא"ז גולן, מרכז חינוך והסברה גולן (2017); תכנית חינוך 'בשביל הגולן'. תכניות מפגשים עבור בתי הספר לשנת תשע"ז.
- 85 ריאיון עם אורן זינגבוים, 2018; ריאיון עם נעמה מנספלד, 18.2.2019.

למרות הפעילות הרחבה וההכוונה של המועצה, ספק אם אכן פעילות זו מגשימה את מטרת יצירת הזהות האזורית המבוקשת. אמנם הפעילות מייצרת שפה סמלית משותפת, אך היא נותרה קהילתית בצביונה. בחינת דוחות הביצוע של מכלול התכניות הפועלות על השביל מעלה שונות בהיקפי ההשתתפות ובסגנון הביצוע. כך לדוגמה, להבדיל מהתכנית השכבתית לכיתות ג', שהמועצה מממנת אותה ומשתתפים בה כל ילדי הגולן, תכנית 'בשביל הגולן' מקיפה רק כמה מתלמידי החטיבות העליונות, לפי בחירת בית הספר.⁸⁶ מספר המיזמים המשותפים בין מוסדות החינוך קטן יחסית, בין היתר בגלל בעיות תיאום. אחת הבעיות נוגעת לשאלת ההפרדה בין בנים לבנות המקשה קיום שיתופי פעולה בין בתי ספר חילוניים ובין בתי ספר דתיים.⁸⁷ ל'מסע גולני' של כיתות ח', שמחלקת החינוך הבלתי פורמלי של המועצה מפעילה אותו, שותפים בתי ספר חילוניים בלבד (מצפה גולן ואורטל), ואילו מוסדות החינוך הדתיים מקיימים מסעות ואירועי שיא שונים ונפרדים. החוויות הערכיות והרגשיות הנוצרות במסעות אלו שונות מאוד.

דיון

היותו של הגולן מעבר לקו הירוק גרם לתושביו לחיות באי-ודאות, וזו התעצמה ונחלשה חליפות. בעשור האחרון של המאה ה-20 היה האיום על עקירתם - או פינוים - מבתיים ממשי ביותר. לאי-הוודאות נוספה המחלוקת המתקיימת בקרב הציבור הישראלי ובקרב תושבי הגולן בשאלת נסיגה מהגולן תמורת הסכם שלום בין ישראל ובין סוריה. במציאות זו נקלעה מערכת החינוך לקונפליקט בין תפקידה הממלכתי לתפקידה המקומי וכן בין הרצון לייחד את הגולן לרצון לחנך לשייכות מלאה למדינה. אפשר להבין קונפליקט זה גם על רקע הגישה הרווחת באזור, המבקשת בדרך כלל להימנע תדמית ומעשית מנקיטת עמדה לעומתית למדינה. עמדה זו אפיינה את הדימוי שביקשו פרנסי האזור להציג גם בתקופות שהתקיים מאבק ציבורי נגד עזיבת הגולן, בייחוד בשנים 1993-2000. בדימוי זה הגולן הוא אזור 'ממלכתי', אשר מחבר אוכלוסיות ישראליות חילוניות ודתיות ואינו מייצג מגזר אחד בלבד.⁸⁸ בשני העשורים האחרונים יש לעמדה זו ביטוי במיתוג המבקש להדגיש את יתרונות האזור מתוך חיבור 'נורמלי' ו'טבעי' לחברה הישראלית ולמדינת ישראל. בתהליך ארצי (וגם עולמי) הופחתה במערכת החינוך בישראל מאז ראשית שנות השמונים הריכוזיות והוגדלה האוטונומיה של מערכות חינוך מקומיות ושל מוסדות חינוך מקומיים.⁸⁹

86 המידע מתבסס על דוחות שהוגשו ב'שח"ק ירוק' ועל סיכומי מרכז ההסברה של רט"ג (שח"ק): שיתופיות חינוכית קהילתית).

87 ריאיון עם נועה רוזן, 19.8.2019.

88 הייטנר, 'קיצור תולדות הוועד'.

89 על צביון תהליכים אלו ועל הגורמים להם ראו לדוגמה: דן גיבתון, 'אוטונומיה, אנומיה, אינטגרציה ואנרכיה: חקיקה ופסיקה כמכשירים להפעלת רפורמות חינוכיות וליישומה של מדיניות החינוך

התהליך אֶפְשֵׁר לבתי הספר בגולן לשמור על ממלכתיות בכל הקשור למסרים פוליטיים ובה בעת לקיים חינוך אידאולוגי בעל משמעות פוליטית עקיפה. בהמשך לשלוש הגישות לחינוך פוליטי שהציג לם, מתקיימת בגולן גישה רביעית: זו עוסקת בחיזוק אידאולוגי בעקיפין. גישה זו שונה במידה רבה מעמדת משרד החינוך, שכן אין מדובר באוריינות פוליטית-אזרחית אלא בהטמעת עמדות, ערכים ואידאולוגיה שיש לה משמעות פוליטית רחבה, המתרחשת כחלק מפעולת ההגמוניה התרבותית המשפיעה על ההגמוניה בחינוך. עמדה עקיפה זו משתמעת מהעמדה הרשמית שנקטה מערכת החינוך האזרחית בתקופות של התגברות אי-הוודאות, שהתמקדה בהיבטים הרגשיים והקהילתיים של אי-הוודאות ולא בהיבטיה הפוליטיים.⁹⁰ לגישה זו היו רווחים כלכליים ומוסדיים ביחסים בין המערכת האזרחית ובין משרד החינוך, ואלה באו לידי ביטוי בתקציבים מוגברים שנועדו לסייע בתכניות הייחודיות, ובאוטונומיה כמעט מוחלטת להנהגה האזרחית. אמנם אוטונומיה זו הייתה חלק מתהליך הביזור שאפיין את מדיניות החינוך בישראל בשנים אלו, אך העברת התקציבים אפשרה פריחה של תכניות מקומיות שעסקו בחיזוק הגולן כמרחב חינוכי מתקדם ואפשרו חיזוק אידאולוגי עקיף. התכניות היו ממלכתיות ונמנעו מעיסוק ישיר בסוגיות פוליטיות או אידאולוגיות, אלא הדגישו פדגוגיות מתקדמות בתחום המיומנויות, דוגמת תכניות לקידום הוראה בדרך החקר ולמידה עצמית, ודגשים חברתיים אשר מדגישים את ייחודיות האזור ברוח הגלוקליזציה, בייחוד בתחום האקולוגיה ולימודי הסביבה.

החינוך האידאולוגי הותאם למסרים הפוליטיים של ההנהגות האזרחיות, שפעלו לשינוי הדימוי הציבורי של הגולן מהקו הירוק לגולן הירוק: מאזור פריפריאלי שגובל במדינת אויב ונמצא באי-ודאות ומחייב חלוציות מקריבה ממתיישבו, לאזור סֶפֶר מוביל שחי באי של ודאות ושל איכות חיים גבוהה וייחודית. לפיכך שונו גם הסיפורים הממתיגים את המקום בפרסומי השיח ובדגשי החינוך האזוריים: את מורשת הקרב החליפו סיפורי ההתיישבות החדשה, שאמנם היא חלק מרצף עתיק, אך בה בעת היא חלוצית. הגדרת החלוציות השתנתה: לא רק הליכה אל הסֶפֶר והגנה על גבולות המדינה אלא חלוציות אשר נובעת מחדשנות ומייחודיותו של האזור – באקולוגיה, בקהילה ובחינוך.⁹¹ הסֶפֶר, על ריחוקו ומרחבי הנוף והאנשים שיש בו, נהיה בתהליך מיתוג זה יתרון שמאפשר קידום תהליכים ארציים, גם עבור היישוב העירוני המצטופף והולך בשאר המדינה. הדגש על

בישראל, בתוך: יובל דרור, דויד נבו ורינה שפירא (עורכים), תמורות בחינוך, קווים למדיניות החינוך בישראל לשנות האלפיים, רמות, תל אביב 2003, עמ' 407-454; יובל דרור, 'רפורמות העבר במערכת החינוך הישראלית: מה אפשר ללמוד מן ההיסטוריה על דוח דוברת? בתוך: דן ענבר (עורך), לקראת מהפכה חינוכית? בעקבות כנס ון ליר לחינוך על יישום דוח דוברת, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים 2006, עמ' 35-61.

90 ריאיון עם שמחה לוי, 24.10.2019; ריאיון עם מאירה בורנשטיין, מנהלת השירות הפסיכולוגי החינוכי (שפ"ח), מועצה אזרחית גולן, 2.9.2019.

91 הנרי ניר, 'חלוצים וחלוציות במדינת ישראל – היבטים סמנטיים והיסטוריים, 1948-1956', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 116-140.

גולן ירוק ועל שמירת הטבע סותר מגמות של קליטה יישובית רחבה וביסוס מעמד האזור באמצעות גידול אוכלוסין. ההצדקה האקולוגית נועדה למנוע הגירה שלילית של בני המקום מצד אחד ולחזק את דימוי הביטחון בהתיישבות כמי שאין צורך לחזקה מספרית מצד אחר. היעדר תחרות דמוגרפית וקרקעית עם אוכלוסייה לא יהודית מאפשר מהלך זה, להבדיל משטחי יהודה ושומרון, אבל מדובר גם בתגובה לכך שמספר המתישבים בגולן, על אף גידולו במספרים מוחלטים, לא עמד בציפיות פרנסי האזור.

המסרים של זהות אזורית קהילתית והתמקדות אקולוגית שמנהיגי האזור מקדמים הם שינוי אסטרטגי עמוק במגמת חיזוק מעמדו של הגולן בעיני הציבור בישראל. בעיני החברה המקומית הם תולדה של תקופת אי-הוודאות, שכן הם מתעלים מעל מחלוקות פוליטיות ומעל אמונות חיים ועוקפים אותן, ומכוונים ליצירת מכנה משותף לכלל תושבי הגולן שחורג מ'מאבק על הבית'. המהלך המקביל הפונה לחברה הישראלית באמצעות מיתוג התיירות וההתיישבות, ולתושבי הגולן באמצעות מערכת החינוך והתרבות הקהילתית, פועל לחיזוק מעמדו של הגולן כחלק הכרחי ובלתי נפרד ממדינת ישראל ומהחברה האזרחית בה – ללא שימוש במונחים פוליטיים ישירים. מסרים אלו תורגמו לפרקטיקות פדגוגיות, ואלה נתמכות בידי משרד החינוך, אך מונהגות בפעולה הדוקה של מחלקת החינוך האזורית. פרקטיקות אלו מבטאות תכנית לימודים הגמונית, אך למעשה מייצגות עמדה פוליטית שלטת באזור. ביטוי לקשר בין החינוך ובין המיתוג הפוליטי ביטא בבירור אלי מלכה, יושב ראש ועד יישובי הגולן בשנים 1991-1999 וראש המועצה האזורית גולן בשנים 2001-2018, בריאיון לקראת סיום תפקידו. מלכה ציין כי הדבר היעיל ביותר שעשה בתור ראש מועצה הוא 'למצב את הגולן כחבל ארץ ישראלי, התיישבותי, תיירותי וחקלאי'. כשנשאל מה מסב לו גאוה ענה: 'כשאני נכנס לבתי הספר בגולן ורואה את הפדגוגיה פורצת הדרך שפועלת במוסדות החינוך [...] אני גאה ביכולת של המערכת כולה, מאגף החינוך במועצה ודרך מנהלי בתי הספר והמורים להיות פורצי דרך. חינוך, מבחינתי, הוא הבסיס לכל'.⁹²

העיסוק – הן בתכנית הלימודים והן בחינוך – במסרים חיוביים שמתמקדים בהווה ובעתיד האזור נועד לחזק את הרגשת השייכות ואת הגאוה המקומית, לטשטש את ההבחנה בין הגולן ובין שאר חלקי המדינה ולמחוק את אי-הוודאות עם מחיקת הקו הירוק מהתודעה. מנגד, תכנית הלימודים מתעלמת מעיסוק במורכבות החיים הייחודית לאזור: אי-הוודאות הפוליטית, וכן בעיות שנובעות מהפריפריאליות הגאוגרפית. צמצום המסרים הביטחוניים שעניינם כביכול בעבר הצטרף להשאת ריק בהיסטוריה של הגולן, בייחוד התקופה הסורית שקדמה ל-1967, ולחיבור לאוכלוסייה הדרונית כיחידה עצמאית, ולא כשרידי התקופה הסורית. החיבור הלאומי ההיסטורי נותר נאמן לתזה הציונית, המתייחסת ליישוב יהודי קדום ולהתיישבות ציונית חדשה בארץ ריקה.

92 'טרווייה אלי מלכה', אתר המועצה האזורית גולן, אפריל 2018 (<https://www.golan.org.il/magazine/>)
 92/eli/2018/april; אוחזר ב-12.9.2020.

הדגשת הגולן כירוק מתחברת לנושאי חינוך ממלכתיים – אקולוגיה וקיימות, משותפת לכל מוסדות החינוך ומחזקת את דימוי המערכת האזורית כמובילה ברמה הארצית. לעומת זאת, העיסוק בהצדקות ההתיישבות הייחודיות לאזור משתנה בין מוסדות החינוך הדתי, המדגישים מאוד את המשכיות ההתיישבות היהודית, ובין מוסדות החינוך החילוני, המתמקדים בהישגי ההתיישבות ותרומתה למדינה בהווה. אמנם בשל הדגשים השונים ומיעוט המפגשים בפועל בין מוסדות החינוך השונים באזור יצרה תכנית הלימודים המשותפת שפה ייחודית לגולן, אבל ספק אם היא תרמה לתחושת השייכות האזורית קהילתית שביקשו ראשי החינוך ליצור. במבט רחב יותר, המקרה של הגולן מדגים את השפעת הסביבה על מערכת הלימודים הגלויה והסמויה. תהליכים אלו נחקרו עד כה בנוגע לשינויים חברתיים ארוכי טווח, דוגמת שינוי עמדות כלפי נשים או מיעוטים, שהוכח בהם כי תכניות לימודים נוטות להתאים עצמן לנקודות של מפנה חברתי, גם כאשר המפנה שנוי במחלוקת.⁹³ במקרה של הגולן, השינוי הוטמע בזמן קצר מאוד, מתוך הרתמות של מערכת החינוך, ולא כתגובה לשינוי, וכחלק מהשפעה פוליטית על הסביבה – אגב הימנעות מגישה פוליטית ישירה ושימוש במונחים אידאולוגיים שמקרינים ממלכתיות ונמצאים כביכול מעל המחלוקת. גישה זו יצרה מעקף שאפשר העברת מסרים הגמוניים אזוריים, שמסטיים את המיתוג האזורי מתחום פוליטי מובהק לתחום א' פוליטי, אגב הימנעות מדיונים בנושא השנוי במחלוקת בכיתות והימנעות מעימות עם מערכת החינוך הממלכתית.

נספח

אירועים מרכזיים מי 1949

- 20 ביולי 1949: חתימה על הסכמי הפסקת אש בין ישראל לסוריה. יצירת קו הגבול החדש – הקו הירוק. גבול סוריה-ישראל עבר רובו לאורך הירדן וממזרח לכינרת.
- 9-10 ביוני 1967: צה"ל כובש את הגולן. מהאוכלוסייה המקומית נשארים חמישה כפרי דרוזים בלבד.
- 14 ביולי 1967: מרום גולן, היישוב היהודי הראשון אחרי המלחמה, עולה לקרקע.
- יולי 1977: הקמת קצרין.
- 14 בדצמבר 1981: 'חוק הגולן' מאושר בכנסת. החלת משפט, שיפוט ומנהל של המדינה בשטחי הגולן.
- 12 במארס 2014: חוק יסוד משאל עם מאושר בכנסת. חובת קיום משאל עם על כל הסדר מדיני שמכווחו תווך ישראל על שטחים בריבונותה. החוק הוחל גם על רמת הגולן ועל מזרח ירושלים.

Steven Camicia, 'Study of Social Studies Curriculum Controversy', *Theory & Research in Social Education*, 36, 4 (2008), pp. 298-316

שיחות שלום בין ישראל לסוריה – תקופות מאבק על הגולן:

- ממשלת רבין – 1992-1995
- ממשלת פרס – 1995-1996
- ממשלת ברק בשנת 2000
- ממשלת אולמרט בשנת 2008